

**Reading Material
for**

**T.Y.B.A
Semester : V**

Subject : Logic & Philosophy

**Paper No. : 15
Rationalist Philosophers
Code: UA05CLPH15**

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

T.Y.B.A.
Rationalist Philosophers
Paper : 15
અનુક્રમણિકા

૧. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના પરિબળો
૨. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના અભ્યાસની સમસ્યાઓ
૩. આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વવરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ
૪. બેકનની વ્યાપ્તિ પ્રક્રિયા
૫. બેકન અનુસાર આભાસોના પ્રકારો
૬. ડેકાર્ટનો સંશયવાદ
૭. બેકનની સ્વીકૃત માન્યતાઓ
૮. ડેકાર્ટની પદ્ધતિના નિયમો
૯. ડેકાર્ટ અનુસાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ
૧૦. ડેકાર્ટ અનુસાર બૌદ્ધિક સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ
૧૧. સ્પિનોઝાનો દ્રવ્ય યા કુદરતનો ખ્યાલ
૧૨. સ્પિનોઝાનો ગુણધર્મ અને પર્યાયોનો ખ્યાલ
૧૩. લાઇબ્નિઝ અનુસાર ચિદ્રણવાદ
૧૪. પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યનો સિદ્ધાંત
૧૫. ટૂંકા પ્રશ્નો

૧. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના પરિબળો

પ્રાસ્તાવિક :

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજીમાં Philosophy નો અર્થ બે ગ્રીક શબ્દો ‘philo’ અને ‘sophia’ પરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ છે : philo એટલે પ્રેમ અને sophia એટલે જ્ઞાન, અર્થાત્ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેનો પ્રેમ અથવા વિદ્યાનુરાગ. વિવિધ શાખાઓમાં વિસ્તરિત તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધ પદ્ધતિઓ ક્રમિક રીતે પ્રાદુર્ભાવ થવા પામી છે. જે તે સમયની બૌદ્ધિક, નૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ તેના પર પડ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી જે જે ચિંતકો થયા તે તત્ત્વચિંતકોની અંગત લાગણીઓ, તેમનું વ્યક્તિત્વ, તેમના વિશિષ્ટ અભિગમો તે બધું જ વ્યક્તિગત ચિંતન પર અસર કરતાં પરિબળો તરીકે વર્ણવી શકાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓની રજૂઆતમાં તેમના તાર્કિક ઉકેલોના પ્રયાસોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના સંદર્ભમાં વિન્ડેલબેન્ડ નીચેના મુખ્ય ત્રણ પરિબળો નિર્દેશ છે.

પરિબળો :

૧. વ્યાવહારિક યા તાર્કિક પરિબળ :

આ પરિબળ અનુસાર સમસ્યાઓ અસ્તિત્વમાન હોય જ છે. અસ્તિત્વના આદિકાળના કોયડાઓ તરીકે અવિરતપણે ફરી-ફરીને દ્રષ્ટિગોચર થયા કરે છે. તેમાં હંમેશાં નવેસરથી ઉકેલની જોરદાર માંગણીઓ ગર્ભિત રીતે પડેલી હોય છે, પરંતુ તે કદી સફળ થતી નથી અને તેમ છતાં તાત્વિક વિચારણા માટે રજૂ કરેલ સામગ્રીના આંતર વિરોધો અને અપર્યાપ્તતા દ્વારા રજૂ થાય છે. માનવ ચેતના સમક્ષ ઉપસ્થિત થતી સમસ્યાઓમાંથી માનવ મન છટકી શકે નહીં. એટલું જ નહીં તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓ એકમાંથી અન્ય તાર્કિક અનિવાર્યતા દ્વારા ઉદ્ભવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને તેની આગળ-પાછળના સિદ્ધાંતો સાથે તાર્કિક સંબંધ છે. આથી કોઈ તત્ત્વચિંતક કાં તો તેના પૂરોગામીને અનુસરે છે અથવા ક્રયરેક વિરોધ પણ દર્શાવે છે. પૂરોગામીના કેટલાક વિચારો પરથી અંતિમ તાર્કિક પરિણામો તારવે છે. તો વિવિધ વિરોધી વિચારધારાઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે.

૨. સભ્યતાના ઇતિહાસ દ્વારા રજૂ થતું પરિબળ :

તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલ માટેની સામગ્રી જે તે સમયના વિચારો અને સમાજની જરૂરીયાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિજ્ઞાનના નિષ્કર્ષ, ધર્મ વિચારણા, કળાની સંસ્થાઓ, સામાજિક રાજકીય જીવનની ક્રાંતિ એ બધા તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. તે બધાના વલણો તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો પર અસર પાડે છે. દરેક તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના દિક્-કાળનું અર્થઘટન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં રજૂ થતો વિચાર તત્કાલીન સમયના વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, નૈતિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિબિંદુની કોઈક પ્રકારે અભિવ્યક્તિ છે.

૩. વૈયક્તિક ઘટક :

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસને ઘડનાર આ પરિબળ પણ ખુબ જ મહત્વનું છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ વ્યક્તિની સર્જનાત્મક વિચારણાના પરિપાકરૂપ છે. તાત્ત્વિક વિચાર પ્રવાહ અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ દ્વારા જ સંચાલિત થાય છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. આવી વ્યક્તિના જીવન અને વિચાર દ્વારા રજૂ થતાં તત્ત્વો તત્ત્વજ્ઞાનના સામાન્ય વિકાસને સમૃદ્ધ બનાવે છે. અર્થાત્ મહાન ચિંતકો તેમની મૌલિકતા અને સમજ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન પર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે. કોઈ પણ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ તેના પ્રણેતાના વ્યક્તિત્વની અસરથી મુક્ત હોતી નથી. આથી તે પદ્ધતિની તેના સર્જક ચિંતકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકાય.

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન સૌથી વધુ વ્યક્તિત્વવાદી રહ્યું છે. કોઈ પણ બે મહાન આધુનિક તત્ત્વજ્ઞો સર્વ મહત્વના વિષયો પર ક્યારેય સંપૂર્ણ સહમત થતી નથી. દરેક ચિંતક અંગત રીતે પુરાવાનું પરીક્ષણ કરે છે અને સ્વતંત્ર પણે પોતાના નિષ્કર્ષ પર આવે છે. પ્રકૃતિ યા માનવનું નૂતન અર્થઘટન કરનાર દરેક ચિંતક જે પૂરોગામી ચિંતકો જોઈ શક્યા નથી તેવા વાસ્તવિક પાસાની ઝાંખી કરે છે. દ્રષ્ટિબિંદુ વૈવિધ્ય વિચારને ઉત્તેજે છે અને પ્રગતિના સોપાન તરફ જવાની પ્રેરણા આપે છે.

સમાપન :

તાત્ત્વિક પદ્ધતિના મૂળ અને તાત્ત્વિક પદ્ધતિના વિકાસમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો રજૂ કરતા ઉપરોક્ત દરેક પરિબળો પરસ્પર પૂરક છે. એટલું જ નહીં તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ પણ ઐતિહાસિક પદ્ધતિની સમજ માટે આવશ્યક પણ છે. આમ તો વ્યવહાર યા તર્કબુદ્ધિ, સભ્યતા અને વ્યક્તિત્વ મળીને સમગ્ર માનવજીવન બને છે. વળી સમગ્રનો અભ્યાસ કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય કાર્ય છે. સમગ્રનું દ્રષ્ટિબિંદુ ધરાવતો તત્ત્વચિંતક ક્યારેય પણ એકાંગી દ્રષ્ટિકોણ રાખીને ઉપરોક્ત ત્રણેય પરિબળોમાંથી કોઈ એકનો ત્યાગ કરી તત્ત્વજ્ઞાનનું નવસંસ્કરણ કરી શકે નહીં કે કોઈ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ વિકસાવી શકે નહીં. આમ, આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના અભ્યાસની મુખ્ય સમસ્યાઓ જણાવો.

પ્રાસ્તાવિક :

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજીમાં Philosophy નો અર્થ બે ગ્રીક શબ્દો 'philo' અને 'sophia' પરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ છે : philo એટલે પ્રેમ અને sophia એટલે જ્ઞાન, અર્થાત્ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેનો પ્રેમ અથવા વિદ્યાનુરાગ. વિવિધ શાખાઓમાં વિસ્તરિત તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધ પદ્ધતિઓ ક્રમિક રીતે પ્રાદુર્ભાવ થવા પામી છે. જે તે સમયની બૌદ્ધિક, નૈતિક, સામાજિક,

ધાર્મિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ તેના પર પડ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી જે જે ચિંતકો થયા તે તત્ત્વચિંતકોની અંગત લાગણીઓ, તેમનું વ્યક્તિત્વ, તેમના વિશિષ્ટ અભિગમો તે બધું જ વ્યક્તિગત ચિંતન પર અસર કરતાં પરિબળો તરીકે વર્ણવી શકાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓની રજૂઆતમાં તેમના તાર્કિક ઉકેલોના પ્રયાસોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના સંદર્ભમાં વિન્ડેલબેન્ડ નીચેના મુખ્ય ત્રણ પરિબળો નિર્દેશ છે.

હોફડિંગના મતે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવામાં નીચેની મુખ્ય ચાર સમસ્યાઓ છે.

૧. જ્ઞાનની સમસ્યા યા તાર્કિક સમસ્યા :

જ્ઞાનની સમસ્યા યા તાર્કિક સમસ્યા જુદા જુદા વિજ્ઞાનો જુદા જુદા વિષય અને પદ્ધતિ પર અભ્યાસ કરે છે. તો પણ તે વિજ્ઞાનીઓ જ નહીં દરેક માણસ વિચારના સાધન દ્વારા કાર્ય કરે છે. એટલે કે પ્રત્યયોની રચના, નિર્ણય જાહેર કરવો, નિષ્કર્ષ તારવવો એ બધા જ કાર્યમાં વિચારના સામાન્ય સ્વરૂપો અને સિદ્ધાંતોનો પ્રથમથી જ સ્વીકાર કરીલેવામાં આવ્યો હોય છે. માટે રૂપલક્ષી તર્ક વિજ્ઞાનનો એક વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર શક્ય છે. આ વિજ્ઞાન જ્ઞાનની સમસ્યાના એક ભાગનો જ અભ્યાસ કરે છે. તે ભલે વિચારને આગળ લઈ જઈ શકતા ન હોય તો પણ જ્ઞાનના સ્વરૂપો અને સિદ્ધાંતોને સુસંવાદિત, સુસંગત થવા શક્તિમાન બનાવે છે. જ્યારે જ્યારે આ સિદ્ધાંતો અને સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કોઈ ખાસ ઘટનાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ક્યા અધિકારે આ ઉપયોગ થાય છે ? ક્યા અધિકારે એમ માનવું કે આપણું વિચાર ઘટનામાં વ્યક્ત થતું અસ્તિત્વ સુસંગત અને સુસંવાદિત છે ? આ રીતે જ્ઞાનમીમાંસા જેવી સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનની શક્યતા ઉદ્ભવે છે જે અસ્તિત્વના જ્ઞાન માટેની સ્થિતિઓ અને ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનની મર્યાદાઓનું પરીક્ષણ કરે છે યા અન્વેષણ કરે છે.

૨. અસ્તિત્વની સમસ્યા :

આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ અથવા તો જે કંઈ જાણવાની શક્યતા ધરાવીએ છીએ તેના આધારે જે નિષ્કર્ષો તારવીએ છીએ તે અસ્તિત્વમાં આપણું પોતાનું પણ એક અસ્તિત્વ આવી જાય છે. ત્યારે આપણા અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એ પ્રશ્ન સાથે જ અસ્તિત્વની સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે. આ સમસ્યાને વૈશ્વિક સમસ્યા તરીકે ઓળખાવી શકાય, કારણ કે વિચાર જ્યારે જગતના એક સામાન્ય પ્રત્યયની રચના કરવામાં અનુભવ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે આ સમસ્યા શક્યતાઓની ચર્ચા પ્રેરે છે. જે વિચાર સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. વિવિધ તાત્વિક પદ્ધતિઓ આવા પ્રયાસનું પરિણામ છે. તેનું મૂલ્ય તેમના આધાર રૂપ અનુભવની વ્યાપકતા, સંયોજનની શક્તિ અને સુસંગતતા પર રહેલી છે.

૩. મૂલ્યના અંદાજની સમસ્યા (નૈતિક - ધાર્મિક પ્રશ્ન) :

અસ્તિત્વ પરત્વેનું આપણું વલણ પ્રત્યક્ષીકરણ અને સમજનું વલણ માત્ર નથી. તે આપણી લાગણીને ઉત્તેજિત કરે છે. તેથી આપણે કાં તો મૂલ્યવાન અથવા મૂલ્યહીન ગણતા નિર્ણયો વ્યક્ત કરીએ છીએ. તેમા પણ માનવકૃત્ય અંગેના નિર્ણયો મહત્વના છે. આવા સર્વ નિર્ણયો આપણા જ્ઞાન અને સમજની માફક કેટલીક સ્વીકૃત માન્યતાઓ પર આધારિત છે. આ માન્યતાઓ રજૂ કરતાં નિર્ણયોનું અન્વેષણ કરવું જરૂરી છે. આ નૈતિક અન્વેષણનું કાર્ય છે. આપણે જેને મૂલ્યવાન કહીએ છીએ તેનું ક્ષેત્ર માનવીય કૃત્યો અને સંસ્થાઓ ઉપરાંત સમગ્ર અસ્તિત્વને લાગુ પાડવામાં આવે તો ધાર્મિક સમસ્યા ઉદ્ભવે છે. તેના પરિણામે નૈતિક આદર્શ અને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ વચ્ચેના સંબંધની ચર્ચા ઊભી થાય છે. આ રીતે નૈતિક સમસ્યા વૈશ્વિક સમસ્યા સાથે સંયોજિત થાય છે.

૪. ચેતનાની સમસ્યા (મનોવિજ્ઞાનની સમસ્યા) :

ઉપરોક્ત ત્રણ સમસ્યાઓ માનવ અને જીવનના આનુભવિક જ્ઞાનની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે. મનોવિજ્ઞાન માનવ જ્ઞાનના વાસ્તવિક વિકાસને વર્ણવે છે. જેનું જ્ઞાન આપણે જ્ઞાનની યથાર્થતાની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં મેળવવું જોઈએ. માનસિક અને ભૌતિક વચ્ચેનો સંબંધ અસ્તિત્વની સમસ્યાનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે અને તેથી મનોવિજ્ઞાનના સૃષ્ટિમીમાંસામાં પ્રથમથી જ રહેલું છે. મૂલ્યના અંદાજની સમસ્યાના સંબંધમાં મનોવિજ્ઞાન ધોરણોની સ્થાપના પ્રેરતી લાગણીઓના સ્વરૂપનું અને નૈતિક આદર્શ દ્વારા અપેક્ષીત દિશામાં વધું વિકાસ માટે વાસ્તવિક ચેતનમય જીવન દ્વારા રજૂ થતી શક્યતાઓનું પણ અન્વેષણ કરે છે.

પ્રથમ ત્રણ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ અશક્ય જણાય તો તેઓ ગેરસમજને કારણે ઉદ્ભવેલ હોય તો પણ ચેતનાના જીવનનું સ્વરૂપ અને નિયમો અંગેનો પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનના છેલ્લા દૂર્ગ તરીકે રહે છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અન્વેષણની સમસ્યાઓ ક્રમશઃ અને આનુસંગિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવતી સમસ્યાઓ તરીકે નિહાળી શકાય છે. ત્યારે પ્રથમ ત્રણ સમસ્યાઓને અંતે મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યા તરીકે જડ-ચેતન સંબંધ અંગેની સમસ્યા આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. ત્યારે તે સમસ્યાઓમાં પ્રથમ ત્રણ સમસ્યાઓને ચિંતકનું વ્યક્તિત્વ, નિરીક્ષણ અને સ્વીકૃત માન્યતાઓની સુસંગતતા એ ત્રણ પરિબળો ખૂબજ અસર કરતાં હોય છે.

૩. આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વયંપ્રગત લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

કોઈ પણ દેશ-કાળનું ચિંતન, સંસ્કૃતિ, સમાજ અપરિવર્તનીય નથી. તેમા દરેક યુગે નવચેતનાનો સંચાર કરનાર કોઈ ને કોઈ તત્ત્વચિંતક, યુગપુરુષ કે સુધારકનું આગમન નિશ્ચિત રીતે થતું હોય છે. આથી ભૂત અને વર્તમાનના નૈતિક, ધાર્મિક, રાજકીય, ધારાકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રે રજૂ થતા પ્રત્યયો અને સિદ્ધાંતો ઉત્ક્રાંત થઈ એક-બીજાથી ભિન્ન અને શંકુલ બનતા જાય છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જોતાં સહેજે એ પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રચીન ગ્રીક, મધ્યયુગીન તત્ત્વચિંતનથી આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન વિશિષ્ટ સ્વરૂપે જુદું તરી આવે છે. પરિણામ સ્વરૂપે આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની કેટલીક સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતા તરી આવે છે જે નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

૧. ક્રાંતિ :

આધુનિક યુગનો પ્રારંભ પ્રોટેસ્ટન્ટવાદ (Protestantism) થી થાય છે. પ્રોટેસ્ટન્ટીઝમ એટલે ભૂતકાળ સાથે નાતો તોડતી આધુનિક અસ્મિતા. આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રારંભ મધ્યયુગીન જ્ઞાનમાળખાં વિદ્યુદ્ધની ક્રાંતિ સાથે થાય છે. ત્યાર પછી વીસમી સદીમાં સુસંગત તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ વિકાસ પામે છે. સંશયવાદ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મધ્યયુગ શ્રદ્ધાનો યુગ હતો. તો આધુનિક યુગ સંશયવાદી વિચારપદ્ધતિનો યુગ બની રહે છે. કેટલાક વિચારકોના મતાનુસાર મધ્યયુગ ધર્મસત્તા, મૂર્તિપૂજા અને બંધિયારપણાનો યુગ છે. તેથી આધુનિક માણસે તેના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ મુક્ત થવું જોઈએ. જહોન ડ્યુઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની હિમાયત કરે છે. આ નૂતન હિલચાલના ઉદયમાં બે લક્ષણો સમાવિષ્ટ છે.

૧. જૂનાની ઝંઝીરમાંથી મુક્તિ અને ૨. નવચેતના પ્રત્યેની વિધાયક પ્રેરણા.

૨. સ્વાતંત્ર્ય ભાવના યા અધિકાર પરિવર્તન :

સત્તા અધિકાર પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ એ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. મધ્યયુગમાં મોટા ભાગે જે શાસ્ત્રિય વિચારણા થઈ તે બાઈબલ અને એરિસ્ટોટલનાં પ્રભાવ વાળી હતી. બુદ્ધિના ક્ષેત્રે આ પ્રકારની સત્તાના અંકુશ પ્રત્યે વિરોધ અને મુક્ત ક્ષેત્રની માંગણી આધુનિક યુગમાં ઉદ્ભવે છે. બુદ્ધિ, તર્ક અને વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સર્વોપરી બને છે. ધર્મ અને નીતિમત્તાની બાબતમાં વ્યક્તિ દેવળનું આધિપત્ય ફગાવી દે છે. માનવી પોતાની અને ઇશ્વરની વચ્ચે કોઈ મધ્યસ્થિનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન, જીવ વિજ્ઞાન, પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે જેવા જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થયેલી પ્રગતિ અને તેના ફલિતાર્થો આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન પર ખુબ મોટો પ્રભાવ પાડે છે. માનવી બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે તર્કનો ઉપયોગ કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું. વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલિકા દ્વારા પ્રેરાયેલા તત્ત્વચિંતનથી આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન જુદું પડે છે. કારણ કે વૈજ્ઞાનિક

પ્રજાલી એકાંગી અને વ્યક્તિગત બની રહે છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન સુવ્યવસ્થિત સમાજની અપેક્ષા રાખે છે.

૩. વ્યક્તિવાદી અને આત્મલક્ષી વલણ :

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવના વ્યક્તિલક્ષી છે. દેવળના આધિપત્યમાંથી છૂટકારો વ્યક્તિવાદના વલણ તરફ લઈ જાય છે. આધુનિક વિચાર દ્વારા એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે તેમાં વ્યક્તિના વિકાસનું લક્ષ્ય માનવામાં આવ્યું છે. માનવજીવનમાં તેનો અર્થ છે- વ્યક્તિગત નિર્ણયમાં અધિકારનો, સ્વીકાર રાજ્યસત્તાની ટીકાનો અને વ્યક્તિગત બુદ્ધિની અંતિમ સત્તા તરીકે સ્થાપના.

ડેકાર્ટથી લાઈબ્નિઝ સુધીના તત્ત્વચિંતકોમાં વ્યક્તિવાદ અને આત્મલક્ષી વલણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. વિશ્વના રહસ્યોને ઉકેલવામાં બુદ્ધિની શક્તિમાં દ્રઢ વિશ્વાસ મૂકવામાં આવે છે. આથી અહંની સ્થાપના કરતાં તેના પર નિશ્ચિત જ્ઞાનની રચના કરે છે. નિશ્ચિતતા અને અનિવાર્યતા સત્તાના માપદંડ દ્વારા રજૂ કરે છે. સ્પિનોઝા, લાઈબ્નિઝ, કાન્ટ, ક્રિસ્કે વગેરે આધુનિક તત્ત્વચિંતકોનું ચિંતન સ્વરૂપગત અને સૈદ્ધાંતિક રીતે આત્મલક્ષી રહ્યું છે.

૪. અભ્યાસવિષય પરિવર્તન :

વિચારની ભાવનાના પરિવર્તન સાથે વિચારના વિષયમાં પણ પરિવર્તન થાય છે. ઈશ્વરવિદ્યા પોતાની સર્વોપરિતા પ્રકૃતિના જ્ઞાનને સમર્પિત કરે છે. ચિંતનશીલ ભાવના પોતાની જાતને જગતમાં સ્થાયી બનાવવા જાંખે છે. વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાવાળા જ્ઞાનની અપેક્ષા યથાર્થ જ્ઞાન પાસેથી રાખવામાં આવે છે. ઈશ્વરને જગતની બહાર નહીં પણ જગતની અંદરથી મેળવવા ઈચ્છે છે. આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકૃતિને પોતાનો વિષય બનાવે છે.

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન મુક્ત તર્કવિજ્ઞાન અને મુક્ત પ્રકૃતિશાસ્ત્રને ઝડપી બનાવે છે. તાત્ત્વિક પ્રત્યયોના પરિવર્તન દ્વારા વધારે સુસંવાદિત પદ્ધતિશાસ્ત્રનો વિકાસ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. પ્રાચીન રૂઢીવાદી બંધીયાર દેવવાદની પલડમાંથી મુક્ત થઈ સ્પિનોઝા, લાઈબ્નિઝ વગેરે સમગ્ર વિશ્વ રચનાનું અન્વેષણ કરવા માટે બુદ્ધિવાદનો ઉપયોગ કરે છે.

સમાપન :

સતત વહેતા કાળના પ્રવાહમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, આધુનિક અને સમકાલીન એવા ચાર ભાગો પાડવામાં આવ્યાં છે. આ દરેક વિભાજનને તેની પોતાની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ રહી છે. ઉપરના મુદ્દાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આધુનિક તત્ત્વચિંતન તેના પૂરોગામી ચિંતનથી વિશિષ્ટ રીતે અલગ પડે છે. તેમાંય ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ રહી છે કે તે પરંપરાગત ધર્મ અને માન્યતાઓથી વિનુષ્ઠ થઈ બુદ્ધિ પર અનન્ય શ્રદ્ધા અને વ્યક્તિપણની બાબતો મહત્વની લાક્ષણિકતા બની રહે છે.

૪. બેકનનો વ્યાપ્તિ પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો

પ્રાસ્તાવિક :

બેકન માનવ મનને દોષમુક્ત કરીને, માનવજ્ઞાનની પરિપાટીને નિર્મળ અને સ્વચ્છ બનાવીને પ્રકૃતિના યથાર્થ જ્ઞાન માટે નૂતન પદ્ધતિની હિમાયત કરે છે. બેકન માને છે કે તેણે પ્રકૃતિના સર્વ રહસ્યોને પ્રગટ કરી શકે તેવી નૂતન પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે. આ પદ્ધતિને તેઓ વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે.

વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ હકીકતોનું સંસ્કરણ કરે છે અને તેના દ્વારા સત્યની પરીક્ષા, વ્યવસ્થા, તુલના અને તારવણી કરી વિશિષ્ટ પરથી સામાન્ય સત્ય પર જઈ શકાય છે, તેમ માને છે. નીચેની ત્રણ વ્યાપ્તિ પ્રક્રિયા દ્વારા વિજ્ઞાનના કારણો યા નિયમોની શોધ શક્ય બને છે. તે વિગતવાર જોઈએ.

૧. હાર્દ યા હાજરીનો કોઠો :

જ્યાં લક્ષણ અને ગુણ હાજર હોય ત્યાં સ્વરૂપ હંમેશાં હાજર હોય છે. અહીં લક્ષણ કે ગુણની હાજરીના ઉદાહરણો એકઠા કરવામાં આવે છે. આ વિધાયક ઉદાહરણોની યાદી છે. દા.ત. ગરમી (ગુણ) નું સ્વરૂપ શોધવા માટે ગરમીની હાજરીવાળા ઉદાહરણો જેવા કે સૂર્ય, મીણબત્તી, અગ્નિ, જ્વાળા વગેરે એકત્રિત કરવા જોઈએ. ગરમી (લક્ષણ યા ગુણ) નું સ્વરૂપ એવું છે જે આપણામાં આવતા, ગરમી (ગુણ) અનિવાર્ય રીતે પરિણમે છે. તેથી જ્યારે ગરમી (ગુણ) હાજર હોય અને તેને સાર્વત્રિક રીતે સૂચવે છે, અને તેમાં હંમેશાં અંતરગત હોય છે, ત્યારે ગરમીનું સ્વરૂપ હંમેશાં હાજર હોય છે. ટૂંકમાં ગરમીની હાજરીમાં સ્વરૂપ હંમેશાં તેમાં હાજર હોય છે. સ્વરૂપની હાજરીમાં ગુણ હંમેશાં વ્યક્ત થાય છે.

બેકનનો આ કોઠો સ્પષ્ટ રીતે મિલની અન્વય રીતિની આગાહીરૂપ છે.

૨. સમીપતામાં અંતર યા ગેરહાજરીનો કોઠો :

સ્વરૂપ એવું છે જે લઈ લેવામાં આવતાં ગુણ અનિવાર્ય રીતે અદ્રશ્ય થાય છે. અર્થાત્ સ્વરૂપની અનુપસ્થિતિમાં ગુણ અનિવાર્ય રીતે ગેરહાજર હોય છે. એટલે કે સ્વરૂપ જ્યારે ગેરહાજર હોય ત્યારે ગુણ પણ હંમેશાં ગેરહાજર જ હોય છે. એટલે કે ગુણની ગેરહાજરી સ્વરૂપની ગેરહાજરી અનિવાર્ય રીતે સૂચવે છે. ગુણનો અભાવ સ્વરૂપનો અભાવ છે. કારણ કે સ્વરૂપ અન્ય કોઈ વસ્તુમાં નિહિત હોતું નથી.

ઉપરોક્ત વિધાયક કિસ્સાઓ ઉપરાંતબેકન અહીં તેની સાથે સામ્ય ધરાવતા પરંતુ ગુણ (દા.ત. ગરમી) ની ગેરહાજરીવાળા ઉદાહરણ સહિત એકત્રિત કરવાનું સૂચવે છે. પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારાઓ, ધુમકેતુ વગેરે નિષેધક ઉદાહરણો છે. નિષેધક ઉદાહરણોને વિધાયક ઉદાહરણો સાથે સંયોજિત કરવામાં આવે છે. અને ગુણ તથા સ્વરૂપની હાજરીવાળા

વિધાયક ઉદાહરણોની અત્યંત સમાન, સમીપ હોય તેવા વિષયો (નિષેધક) ઉદાહરણોમાં ગુણની હાજરી ગણવામાં આવે છે.

આ સમીપતામાં તફાવત કે વિચલન યા ગેરહાજરીના કોઠા તરીકે ઓળખાવે છે અને તે વ્યતિરેક પદ્ધતિની આગાહીરૂપ છે.

૩. તુલના યા પ્રમાણનો કોઠો :

છેલ્લે આપણે એક પદાર્થમાં ગુણના વધારા- ઘટાડાની તુલના કરી યા મિન્ન-મિન્ન પદાર્થોમાં તેના પ્રમાણની તુલના કરીને અન્વેષણ હેઠળના ગુણના કિસ્સાઓ લઈએ છીએ. દા.ત. અહીં માછલીઓ, ચોપગા પ્રાણીઓ, સાપ, પંખી, માનવોઓ જેવા મિન્ન ઉદાહરણ લેવામાં આવે છે. અને તેમાં જોવા મળતા ગરમીના મિન્ન-મિન્ન પ્રમાણોના પૃથક્કરણ દ્વારા ગરમીના સ્વરૂપને શોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આને બેકન તુલનાત્મક ઉદાહરણ યા પ્રમાણનો કોઠો કહે છે. જે મિલની ક્રમિક સહચાર રીતિની પ્રતિકૃતિરૂપ છે.

સમાપન :

સ્વરૂપો શોધવાની ઉપરોક્ત ત્રણ પદ્ધતિ ઉપરાંત બેકન સ્વરૂપો શોધવાની માનસિક ૧૧ સહાયક પદ્ધતિઓ અને પ્રણાલીઓનો નિર્દેશ કરે છે. દા.ત. ઇન્કાર અને બહિષ્કૃત ધારણાઓ યા પ્રારંભિક અર્થઘટનનો ઉપયોગ કસોટી રૂપ યા વિશિષ્ટ અધિકારયુક્ત ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ બેકન વ્યાપ્તિ સિદ્ધાંતના આ પાસાંઓ વ્યવસ્થિત રીતે વિકસાવેલ નથી. ઉપર દર્શાવવામાં આવેલ આ ત્રણ પાસાંની સમજૂતી બેકને રજૂ કરીછે.

૫. બેકન અનુસાર આભાસોના પ્રકારો

પ્રાસ્તાવિક :

તમામ વસ્તુઓ પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ વિજ્ઞાનનું પરમ ધ્યેય છે. જીવન જરૂરીયાતમાં સંતોષ, સંતોષમાં વૃદ્ધિ, આનંદનો આવિર્ભાવ આ બધા જ્ઞાનના ઉદ્દેશો છે. જ્ઞાન એક શક્તિ છે. એ વિધાનનું રટણ કરતાં બેકન ક્યારેય થાક્યો નથી. પ્રકૃતિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન જરૂરી છે. જ્ઞાન માટે બેકન બે વસ્તુઓને આવશ્યક ગણે છે. ૧. નિષેધાત્મક સ્થિતિ અને ૨. વિધાયક સ્થિતિ. સર્વ પ્રથમ તો મનને પૂર્વ માન્યતાઓથી મુક્ત કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી નિરીક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા વ્યાપ્તિકરણ વડે ક્રમશઃ આગળ વધવું જોઈએ.

જ્ઞાનના માર્ગમાં આવતા અવરોધો મનને અજ્ઞાન અને દોષ પ્રતિ દોરી જાય છે. માટે સર્વ પ્રથમ મનને પૂર્વગ્રહો, ખોટા ખ્યાલો, પૂર્વ માન્યતાઓથી મુક્ત કરવું જોઈએ. મન અંતરગત રહેલા દોષોને બેકન માનસિક આભાસ કે માનસિક ભ્રાંતી તરીકે ઓળખાવે છે. આ આભાસો અસમતલ અરીસામાં દેખાતા વિકૃત પ્રતિબિંબ જેવા હોય છે. તે મનની વિકૃતિઓ છે. તે ભ્રાંતિઓ, ખોટી માન્યતાઓ, રૂઢીઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ અને ક્ષતિયુક્ત

હોવાને કારણે જ્ઞાનને વિકૃત કરે છે. માનવ મનને દુષિત કરતાં આભાસોનાં નીચેના ચાર વર્ગો અથવા તો ભેદો બેકને દર્શાવ્યા છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જાતિગત અંધવિશ્વાસ (Idols of tribes)
૨. વ્યક્તિગત અંધવિશ્વાસ (Idols of cave)
૩. ભાષાગત અંધવિશ્વાસ (Idols of market)
૪. તખ્તાકીય અંધવિશ્વાસ (Idols of theater)

૧. જાતિગત અંધવિશ્વાસ :

આ અંધવિશ્વાસ માનવ સ્વભાવ સ્વયંમાં અને માનવના વંશ યા જાતિમાં છે. તે સમસ્ત જાતિ માટે સર્વસામાન્ય છે. તે વિશ્વને વસ્તુનિષ્ઠ રીતે ન જોવાને લીધે ઉદ્ભવે છે. આપણે વસ્તુઓનું વિશ્વ સાથેના સાદ્રશ્ય અને સંબંધમાં ગ્રહણ કરવાને બદલે આપણી પોતાની સાથેના સાદ્રશ્ય અને સંબંધમાં સમજીએ છીએ. જ્ઞાન વસ્તુનિષ્ઠ રીતે ઉદ્ભવતું નથી પણ માનવ લાગણીઓ અને ઉર્મિઓ પર આધારિત હોય છે. માનવી પોતાના વિચારો અને ભાવનાઓ પ્રકૃતિ પર લાદે છે. તે પોતાની આશાઓ અને ભયોનું પ્રક્ષેપણ વિશ્વ પર કરે છે. માનવી પોતાની પ્રવૃત્તિના સાદ્રશ્યને આધારે સર્વત્ર હેતુપૂર્ણ સંબંધો અને અંતિમ કારણો નિહાળવા કોશિશ કરે છે. પ્રકૃતિક ઘટનાઓની સમજૂતી હેતુને અનુલક્ષીને નહીં પણ યાંત્રિક કારણ દ્વારા આપવી જોઈએ, એમ જ્યારે બેકન કહે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિની હેતુલક્ષી સમજૂતીને ઇન્કારનાર સ્પીનોઝાનો પૂરોગામી બનિ રહે છે. જગતને માનવ મનની મર્યાદાઓથી સીમિત કરવું જોઈએ નહીં, પરંતુ માનવ મનને તેના સીમાડાઓ સુધી વિસ્તારવું જોઈએ. આમ કરવામાં આવે ત્યારે જગતનો યથાર્થ પરિચય પ્રાપ્ત થાય. બેકન અહીં એ મુદ્દો ઉપસ્થિત કરવા માગે છે કે વસ્તુઓનું અવલોકન વસ્તુઓ જેવી છે તેવી આપણે જોતા હોઈએ તેવી કોઈ ખાતરી નથી. આપણા દ્રવ્યોના પ્રકાર આપણા પ્રત્યક્ષીકરણ અને વિચારનો પ્રકાર વસ્તુનો માપદંડ બની શકે નહીં.

આમ, બેકન માને છે કે પ્રકૃતિની યથાર્થ સમજ માટે માનવીએ જાતિગત પૂર્વગ્રહોમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.

૨. વ્યક્તિગત યા ગુહા અંધવિશ્વાસ

પ્રથમ જાતિગત અંધવિશ્વાસ સમગ્ર માનવજાતમાં વિદ્યમાન છે. જ્યારે ગુહાનો અંધવિશ્વાસ વ્યક્તિગત છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની ગુહા યા અંધવિશ્વાસ હોય છે. બેકનના શબ્દોમાં કહીએ તો “ગુહાનો અંધવિશ્વાસ વ્યક્તિગત માનવીનો અંગત વિશ્વાસ છે. જે તેના પોતાના ખાસ અને વિશિષ્ટ સ્વભાવ યા તેના શિક્ષણ અને અન્ય સાથેની વાતચીત યા પુસ્તક વાંચન અને પોતે આદરણીય અને પ્રશંસનીય માનેલ તજજ્ઞનો અભિપ્રાય યા યા તટસ્થ અને ઠરેલ મનમાં ઉદ્ભવતી સંસ્કાર ભિન્નતા વગેરેને લીધે પ્રકૃતિના પ્રકાશનો

રંગરૂપમાં પરિવર્તન અને પ્રત્યાવર્તન કરે છે. તેથી માનવીની ભાવના પરિવર્તનશીલ અને ક્ષોભથી ભરપૂર અને સંભવિત દ્વારા નિયંત્રિત બાબત છે.”

આ ગુણ અંધવિશ્વાસ પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિશિષ્ટ શારીરિક ક્રિયા, માનસિક બંધારણમાં તેમજ શિક્ષણ, ટેવ અને અકસ્માતમાં પણ ઉદ્ભવે છે. દા.ત. કમળો થયો હોય ત્યારે બધી જ વસ્તુઓ પીળી દેખાય છે. બેકને પ્લેટોની ગુહાના રૂપકની કથા પરથી આ નામકરણ કરેલ છે. અહીં તાલીમ વિહોણા માનસની મર્યાદાઓ સૂચવાય છે. વ્યક્તિ પોતાના રીત-રીવાજો અને અભિપ્રાયોના પરિવેશની ગુહામાં બંધ છે.

૩. ભાષાગત યા બજારું અંધવિશ્વાસ

માનવીના પરસ્પર સાહચર્ય અને વ્યવહારને લીધે પદ્મવતા આભાસોને બેકન ભાષાગત યા બજારું અંધવિશ્વાસ તરીકે ઓળખાવે છે. આ સૌથી મુશ્કેલ આભાસ છે. આ આભાસો જાહેર વ્યવહારમાં માનવીના વારસાના અયોગ્ય અને દોષયુક્ત ઉપયોગમાંથી ઉદ્ભવે છે. વ્યક્તિ દ્વારા પ્રયોજાતા શબ્દોની ખરાબ અને અયોગ્ય પસંદગી આશ્ચર્યકારક રીતે બુદ્ધિને અવરોધે છે. શબ્દો બુદ્ધિ પર પ્રભાવ પાડે છે. ત્યારે અન્યને ગુંચવણમાં નાંખે છે અને સંખ્યાબંધ અર્થહીન વિવાદો સર્જે છે. તે મિથ્યા કલ્પના તરફ લઈ જાય છે.

શબ્દો દ્વારા બુદ્ધિ પર લદાતા આભાસો બે પ્રકારના છે : ૧. તે કાં તો અનસ્તિત્વમાન વસ્તુઓના નામો છે યા તો અસ્તિત્વમાન પરંતુ અવ્યવસ્થિત અને અનિશ્ચિત વસ્તુઓના નામ છે અને વાસ્તવિકતાઓમાંથી ઉતાવળથી અને અનિયમિત રીતે પ્રાપ્ત કરેલ છે. સત્યની અભિવ્યક્તિ માટે ભાષાની ઉપયોગિતા હોવા છતાં શબ્દો ક્યારેક જ્ઞાનને નિર્બળ બનાવે છે. તેનું કારણ એ છે કે શબ્દો કાળજીપૂર્વક સર્જવામાં આવ્યા હોતા નથી, પણ માનવી તેનો ઉપયોગ સમજી શકે તે માટે રચવામાં આવ્યા હોય છે. સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં આપણે તેમ કહીએ છીએ કે ‘સૂર્ય ઊગે છે’, ‘સૂર્ય આથમે છે.’ અલબત્ત આપણે તેવું માનતા નથી. હકીકતમાં સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. તત્ત્વચિંતકો પણ આ પ્રકારના આભાસોથી વિચલિત થાય છે.

૪. તખ્તાકીય અંધવિશ્વાસ

પ્રથમ ત્રણ અંધવિશ્વાસો માનવ પ્રકૃતિમાં અંતર્ગત છે. જ્યારે આ અંધવિશ્વાસ સંક્રમિત સિદ્ધાંતોના પ્રભાવથી ઉદ્ભવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિભિન્ન સિદ્ધાંતો અને નિર્દેશનના ખોટા સિદ્ધાંતોમાંથી માનવ મનમાં સ્થિર થતાં આભાસોને તખ્તાકીય અંધવિશ્વાસ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આ સર્વે મનવ મનની પોતાની સર્જન સૃષ્ટિઓનું અવાસ્તવિક અને નાટકીય ઢબે વ્યક્ત કરનાર કાલ્પનિક સૃષ્ટિઓ છે. આમા પ્રાચીન અને વર્તમાન તાત્ત્વિક પદ્ધતિઓ અને સંપ્રદાયો ઉપરાંત ભાવી પદ્ધતિઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાં પરંપરા, અતિશ્રદ્ધા અને નિષ્કાળજી દ્વારા વિજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થતાં અનેક સિદ્ધાંતો અને સૂત્રોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

બેકન અહીં મિન્ન-મિન્ન તાત્વિક પદ્ધતિઓને રંગભૂમિનાં નાટકો સાથે સરખાવે છે. આ પદ્ધતિઓ કે સિદ્ધાંતોને રંગભૂમિની સૃષ્ટિની જેમ જ તેમની પોતાની વાસ્તવિકતા નથી. તેઓ તેમના સર્જકની આત્મલક્ષી સૃષ્ટિઓનાં અંશ માત્ર છે અને તેથી તેમને નિત્ય શુદ્ધિ નથી. શાશ્વત સત્ય જેવું કંઈ નથી. બૌદ્ધિક સત્યો સરકાર, સમાજની વ્યવસ્થાની માફક વારંવાર બદલાતા રહે છે. બેકન તત્ત્વજ્ઞાનની ત્રણેય સામાન્ય પદ્ધતિઓને દોષયુક્ત માને છે. તે છે મિથ્યાવાદી, અનુભવવાદી અને અંધશ્રદ્ધાયુક્ત પદ્ધતિઓ.

સમાપન :

બેકનના ઉપરોક્ત ચારેય અંધવિશ્વાસો મિન્ન મિન્ન દોષોના મૂળ છે. તેથી યથાર્થ વિચારણાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાના છે. પરંતુ ક્ષતિઓના મૂળ એ જ્ઞાનના પણ મુખ્ય સાધનો છે. વ્યક્તિ એ માનસિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને યા પોતાની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને નિરીક્ષણ કરી શકે છે. ગણિતશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર સિવાયના વિષયોમાં શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યા વગર વિચારી શકાતું નથી. એક તત્ત્વચિંતક પણ ત્યારે જ લોકભોગ્ય બની શકે કે જ્યારે તે સામાન્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરે. પ્રચીન સમયમાં થેલીઝ અને સોક્રેટિસે નૂતન પદ્ધતિનો આરંભ કર્યો તેને નકારીને કોઈ તદ્દન નૂતન પ્રયાણ આરંભી શકે નહીં. આ ચારેય સાધનો ઉપયોગી છે પણ તેનો ખોટો ઉપયોગ થતાં આભાસો ઉદ્ભવે છે. આ આભાસો આ રીતે ભૂલના મુખ્ય કારણો છે. બેકન માને છે કે પૂર્વગ્રંથોમાંથી મનને મુક્ત કરવા માટે શંકાથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. આ બાબતમાં તેઓ ડેકાર્ટ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ડેકાર્ટ બુદ્ધિને સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત રાખવા માગે છે અને તે તેમાંથી જ નિર્ણયો પ્રાપ્ત કરે છે એમ માને છે. જ્યારે બેકન પ્રકૃતિ પ્રત્યે જવાનું અને બાહ્યાનુભવને આધારે જ્ઞાનના માળખાની રચના કરવાનું કહે છે. બેકન અને ડેકાર્ટની મિન્ન-મિન્ન અને વિરોધી પદ્ધતિઓમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન બે મહાન ઐતિહાસિક પ્રવાહ વિકસે છે. એક આદર્શવાદ અને બીજો વાસ્તવવાદ યા અનુભવવાદ.

૬. ડેકાર્ટનો સંશયવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા તરીકેનું બિરુદ પામનાર તત્ત્વચિંતક ડેકાર્ટનું તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જો કોઈ શ્રેષ્ઠતમ પ્રદાન હોય તો તે છે તેમની શંકાપદ્ધતિ. સર્વ પ્રથમ તો તેઓ અપેક્ષીત જ્ઞાનની શોધ માટે ગુરુજનોના નિયમનથી મુક્ત બનવાનો, પુસ્તકોનો આશ્રય ત્યજી દેવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરે છે. પૂર્વાવસ્થાના વર્ષોમાં તેઓ પોતાનામાંથી અને જગતરૂપી મહાન ગ્રંથમાંથી જ્ઞાન મેળવવામાં પસાર કર્યા. જગતરૂપી જ્ઞાને તેને એવું જ્ઞાન કરાવ્યું કે બુદ્ધિના આંતરિક આદેશને સાંભળતા પરંપરાગત ખ્યાલ, માન્યતાઓ અને ભ્રમમાંથી મુક્ત થવું અનિવાર્ય છે.

ગણિત તરફના અનુરાગે ડેકાર્ટને જરૂરી એવી મનની એકાગ્રતા અપાવી અને નિશ્ચયાત્મક સત્યની ઝંખનાએ આંતરદર્શન તરફ વાળ્યા.

શંકાપદ્ધતિ :

ડોકાર્ટ મને છે કે કુદરતના બનાવ માટે યંત્રવાદ કે નિયતિવાદ સાચો સિદ્ધાંત છે પણ ઈશ્વર અને આત્મા પાસે સંકલ્પ સ્વતંત્ર્ય હોવાથી તે બન્ને માટે યંત્રવાદી સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો યોગ્ય નથી. ઈશ્વર અને આત્માને લક્ષ્યમાં રાખીને તેઓ શંકાપદ્ધતિ પ્રયોજે છે.

વૈજ્ઞાનિક અને આદર્શવાદી વિચારસરણી :

ડોકાર્ટ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ અને આદર્શવાદી વિચારસરણી તે બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો પોતાના ચિંતનમાં પ્રયાસ કરે છે. તેમના ચિંતનનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે ગણિતના જેવી નિશ્ચિતતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેવી રીતે લાવી શકાય ? ડોકાર્ટના મત મુજબ ગણિતના જેવી સુનિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાને ગણિતની પદ્ધતિને અનુસરવું જોઈએ. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે ગણિતમાં અમુક સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોથી શરુઆત કરવામાં આવે છે. અને તેમાંથી ક્લિત થતાં અન્ય સિદ્ધાંતો તારવવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીએ પણ આ રીતે દર્શનશાસ્ત્રની રચનાનો આરંભ કરવો જોઈએ.

સ્વયંસિદ્ધ સત્યની શોધ :

સ્વયંસિદ્ધ સત્યની શોધ એ ડોકાર્ટનું પ્રથમ કર્તવ્ય થઈ પડે છે. શોધના આ કર્તવ્યમાં ડોકાર્ટને શરુઆતમાં નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વયંસિદ્ધ સત્ય શંકાથી પર હોવું જોઈએ. તેથી આવા સત્યની શોધ કરવા માટે તે શંકા પદ્ધતિ (method of doubt) નો ઉપયોગ કરે છે.

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન :

ડોકાર્ટ જોયું કે મધ્યયુગીન તત્ત્વજ્ઞાનમાં પાર વગરના મતભેદો છે. તેથી જેમાં શંકા ન થઈ શકે તેવું કશું જ નથી. તેઓ કહે છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખી શકાય તેમ નથી કારણ કે આપણે તેમાં ઘણીવાર છેતરાયેલા છીએ. વળી, બહાર જણાતા જગતના પદાર્થો વાસ્તવિક રીતે છે કે નહીં, આપણું શરીર આપણે માનીએ છીએ તેવી સ્થિતિમાં અને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ધરાવતું છે કે નહીં ? વગેરે પ્રશ્નોના ગાણિતિક નિશ્ચિતતા ધરાવતા જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જાગૃત અવસ્થા જેવા જ અનુભવો સ્વપ્નમાં પણ થાય છે અને આ અનુભવો ભ્રામક છે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. કદાચ આપણે અત્યારે પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં હોઈએ. જાગૃત અને સ્વપ્નના ભેદને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતી કોઈ કસોટી આપણી પાસે છે જ નહીં.

સ્વયંસિદ્ધ ગાણિતિક સત્યો પર શંકા :

શંકા પદ્ધતિના ધારદાર હથિયાર વડે ઉપર્યુક્ત પ્રકારના જ્ઞાનના મૂળને ઊખેડતાં ડોકાર્ટ ગાણિતિક સત્ય કે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય જણાય છે તેમાં પણ શંકા કરે છે. તેઓ કહે છે કે, $2+3=5$ આપણને નૈસર્ગિક રીતે સત્ય જણાય છે, પરંતુ કેટલીક વાર ઘણા માણસો ગણિતમાં ભૂલ કરે છે અને તે વખતે આપણને જે ખોટું જણાતું હોય તે તેમને સત્ય જણાય

છે. એટલે ગાણિતિક સત્યો મનઃકલ્પિત નથી એમ ચોક્કસ રીતે કેમ કહી શકાય ? આ રીતે ડોકાર્ટ જેના પર શંકા કરી શકાય તે બધા પર શંકા કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં તેમને માનવજ્ઞાનમાં એવું એક પણ સત્ય દેખાતું નથી કે જે શંકાથી પર હોય.

ડોકાર્ટ સંશયવાદી છે ?

સામાન્ય રીતે ડોકાર્ટની ઉપરોક્ત વિચારણા જોતાં કોઈને એમ લાગે કે ડોકાર્ટ સંશયવાદી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી. તેઓ શંકાથી શરૂઆત કરે છે પણ માત્ર સચોટ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે જ. તેમના માટે શંકા સુનિશ્ચિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા માત્ર છે. તેઓ એમ નથી કહેતા કે જગતમાં કોઈ નિશ્ચિત સત્ય છે જ નહીં. તેમને તો માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે અત્યાર સુધી જેમાં શંકા કરી તે બધામાં શંકા કરવાને અવકાશ હતો. આ સંજોગોમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વમાન્ય અને સ્વયંસિદ્ધ વિચારધારાની રચના કરવી શક્ય લાગે છે.

“હું વિચારું છું તેથી હું છું” :

ઉપરોક્ત નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં ડોકાર્ટને ઓચિંતું એક આશાનું કિરણ દેખાય છે અને તે વિશે વિચારતાં તેમને શંકાથી પર એવું એક સ્વયંસિદ્ધ સત્ય મળી જાય છે. આ સત્ય તેમના પોતાના અસ્તિત્વને લગતું હતું. તેઓ કહે છે કે, ‘હું વિચારું છું’ તે પરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ‘હું છું.’ ‘Cogito Ergo Sum- I think there for I am’ ‘હું વિચારું છું માટે હું છું’ આ વિધાનમાં શંકા થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે જો તેના પર શંકા કરવામાં આવે તો સાબિત થાય છે કે ‘શંકા કરું છું માટે હું’ ‘I doubt there for I am.’ વિચારક વિના વિચાર સંભવતો નથી. જેમ વધું શંકા કરું છું તેમ વધું વિચારું છું અને તેમ મારા અસ્તિત્વ વિશે વધું નિશ્ચિત બનું છું.

સમાપન :

અગર કોઈ કહે કે વિચાર પરથી વિચારકના અસ્તિત્વને સાબિત કરવાની આ પદ્ધતિમાં છેતરાતા હશો તો ? તો ડોકાર્ટ કહે છે કે તો પણ સાબિત તો એ જ થાય છે કે ‘હું છેતરાઉ છું માટે હું.’ આમ કોઈ પણ રીતે સ્વના અસ્તિત્વની બાબતમાં કરવામાં આવેલ શંકા ટકી શકતી નથી. શંકા સ્વયં નાશ પામે છે. આનાથી વધારે સુનિશ્ચિત અને સ્વયંસિદ્ધ સત્ય બીજું કયું હોઈ શકે ? આમ તાત્ત્વિક વિચારધારાની રચનાનો આરંભ કરવા માટે ડોકાર્ટને જે પ્રકારના જ્ઞાનની જરૂર હતી તે મળી જાય છે.

૭. બેકનની સ્વીકૃત માન્યતાઓ

વિજ્ઞાનો, કલાઓ અને સર્વ માનવજ્ઞાનની બેકનની પુનઃનિર્માણની યોજના પાછળ બે મૂળભૂત માન્યતાઓ છે.

૧. આજ સુધી જ્ઞાન તરીકે જે કંઈ સ્વીકારાયું છે તે ભૂલ છે.
૨. મન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું પર્યાપ્ત સાધન છે.

આજના સમયના સંદર્ભમાં વિચારતા પ્રથમ માન્યતા હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પરંતુ મધ્યયુગ પાસેથી આધુનિક યુગે પ્રાકૃતિક જ્ઞાનના ક્ષેત્રે કંઈ શીખવા જેવું હતું નહીં અને તેથી તેનાથી અલિપ્ત થવું યોગ્ય જ હતું.

બેકનની બીજી માન્યતા પ્રથમ દ્રષ્ટિએ પહેલી માન્યતાના વિરોધમાં રજૂ થતી લાગે છે. જો મન પર્યાપ્ત સાધન હોય તો તત્કાલીન સર્વ જ્ઞાન દોષયુક્ત છે તેમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં બેકન મનની બે અવસ્થાઓ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવે છે.

૧. જન્મજાત યા પ્રકૃતિક સ્થિતિ
૨. વર્તમાન વણસેલ સ્થિતિ

પ્રથમ અવસ્થામાં મન પર્યાપ્ત સાધન છે. જ્યારે બીજા પ્રકાર અનુસાર મન પર્યાપ્ત સાધન નથી. મનને ખરાબ ટેવોથી મુક્ત કરવું જોઈએ અને આ ટેવો તેમજ તેમાંથી ઉદ્ભવેલ ક્ષતિઓને પણ દૂર કરવી જોઈએ. જ્યારે આ શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય ત્યારે મન તેની મૂળ સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારે તે જ્ઞાનનું પર્યાપ્ત સાધન બને છે.

બેકનનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે “જ્ઞાનાત્મક પ્રોટેસ્ટન્ટવાદ” છે. જ્ઞાન આપણને બહારથી મળે છે. સત્ય તેના પોતાના હાથે આપણી બુદ્ધિ પર ત્યારે જ અક્ષરો અંકિત કરે છે જ્યારે બુદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થયેલ હોય. પરંતુ આપણને એમ લાગે કે બેકનનો જ્ઞાનની પરિસ્થિતિનો આ ખ્યાલ યથાર્થ નથી. માન્યતાશૂન્ય મન સત્ય પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થાય નહીં, કારણ કે તે તેની સમક્ષના અનુભવની વ્યવસ્થા અને અર્થઘટન કરી શકે નહીં. તે ઉપરાંત આવી શૂન્યતા ઇચ્છનીય પરિસ્થિતિ હોય તો પણ નવજાત શિશુ સિવાય કોઈ મન સંભવતઃ તે પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. જન્મ બાદ તુરત જ મનમાં અનુભવની વ્યવસ્થા માટેની આદતો યા રીતોના વિકાસનો આરંભ થાય છે. આથી જ સમસ્યા તેમનામાંથી મુક્ત થતી નથી, પરંતુ તેમને સંવેદનશીલ અને પરિવર્તનીય બનાવવાની છે. બેકન પોતાના મનને સર્વ માન્યતાઓમાંથી મુક્ત કરવામાં નિષ્ફળ ગયેલા છે એમ કહેવાનો આશય અહીં નથી, પરંતુ તેણે એમ માની લીધું અને તેથી તેણે પોતાની સ્વીકૃત માન્યતાઓ વિષે પરિક્ષણ કર્યું નહીં.

મનના સત્ય સાથેના સંબંધનો આ ભૂલભરેલ ખ્યાલ બેકનના સમયના સંજોગોમાં અનિવાર્ય હતો, પ્રથમ તો, મધ્યયુગની વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ અત્યંત દોષપૂર્ણ અને જડ હતી.

અને તેથી બધી ધારણાઓને દોષપૂર્ણ અને મૂર્ખતાપૂર્ણ માની લેવામાં આવેલ અને બીજું, મધ્યયુગી વિજ્ઞાનની મુખ્ય (મૂલ નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ પ્રતિ દુર્લભ કરવાની હતી અને તેથી આ પરિબળો પર અત્યંત ભાર મૂકવાની બેકનની પતિક્રિયા સ્વાભાવિક છે.

૮. ડોકાર્ટની પદ્ધતિના નિયમો સવિગત વર્ણવો.

પ્રાસ્તાવિક :

ડોકાર્ટ પોતાને નૂતન પદ્ધતિના સંશોધક તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ પોતાની પદ્ધતિમાં તર્કવિજ્ઞાન, ભૌતિક વિશ્લેષણ અને બીજગણિતના યથાર્થ મુદ્દાઓને સંયોજિત કરે છે. સમગ્ર બૌદ્ધિક સૃષ્ટિનું આ પદ્ધતિના પાયા પર નવેસરથી ચણતર કરવા માટે કટીબદ્ધ થાય છે. તેઓએ આ પદ્ધતિના ચાર નિયમો આપ્યા છે. આ ચાર નિયમો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સત્ય તરીકે સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાત ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ સ્વીકારવી નહીં.

આ નિયમ આરંભબિંદુ, તર્કની શૃંખલા અને નિષ્કર્ષને લાગુ પાડે છે. આ ત્રણેય બાબતને પદ્ધતિપૂર્વકના સંશયવાદથી નિહાળી જોઈએ. તે ઉપરાંત પુસ્તકીયા જ્ઞાન, શાળાકીય શિક્ષણ વગેરે જેવા શબ્દપ્રમાણ આધારિત સર્વ શ્રદ્ધાનો ઇન્કાર કરવો જોઈએ.

આ નિયમ સર્વ યુગના તરુણાવસ્થાના સંશયના નિર્ધારને સૂત્રબદ્ધ કરે છે. કારણ કે તે તરુણોના જાત અનુભવ કરવાના અને વડીલોના કહેવાતા શાણપણથી ભોળવાઈ ન જવાના નિર્ધારને વાચા આપે છે. આ નિયમ પદ્ધતિશાસ્ત્રીય સંશયવાદનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે તેમાં કોઈ પણ ભોગે વસ્તુનિષ્ઠ બનવાનો અને પ્રત્યક્ષ રીતે વાસ્તવિકતા સાથે સંપર્ક સ્થાપવાના નિશ્ચય જેવા વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણના લક્ષણની અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. તે શંકાતીત સરળ સમજની શક્યતાને સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપે છે. આ સિદ્ધાંત ત્યાર પછીના બધી જ તાત્વિક ઇમારતોની આધારશીલા બની રહે છે. તર્ક વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોમાં આ નિયમનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

૨. તપાસ હેઠળની પ્રત્યેક બાબતને શક્ય તેટલા ભાગોમાં વિભાજિત કરવી.

આ વિશ્લેષણનો સિદ્ધાંત છે. અહીં સમસ્યાઓને સંખ્યાબંધ નાના સરળ ભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. જેથી તેને સહેલાઈથી સમજી શકાય અને બે ભાગો વચ્ચેના આંતર સંબંધને ગ્રહણ કરી શકાય. જટિલ સમસ્યાનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે મહત્ત્વનું હોય તેવું કંઈ બાકી રહી જવું જોઈએ નહીં. વસ્તુનિષ્ઠતા કોઈક રીતે સંરક્ષાય છે. જો વિશ્લેષણ સંપૂર્ણતઃ વિશ્વસનીય હોય તો તે અજ્ઞાન સામેના સંગ્રામનું એક મૂલ્યવાન સાધન છે. તે પણ આધુનિક તર્ક વિજ્ઞાનનો આવશ્યક ભાગ છે.

૩. વિચારોનું નિયમન, નિયંત્રણ અને વ્યવસ્થાનો ક્રમ અત્યંત સરળ અને સહેલા પદાર્થોથી આરંભ કરવો, તેમ જ તે ક્રમના પૂર્વગામી અને અનુગામીના સંબંધમાં ન હોય તેવા પદાર્થોને પણ વિચારમાં અમુક ક્રમ આપવો અને એ રીતે ક્રમશઃ જટિલ જ્ઞાન પ્રત્યે આગળ વધવું.

આ ત્રિજો નિયમ વિશ્લેષણના સિદ્ધાંતનો જ એક ભાગ છે. વિભાજિત કરવામાં આવેલા ભાગોને નિશ્ચિત વિચારશ્રંખલામાં ગોઠવવામાં આવે છે. તે સરળથી શરૂ થઈ જટિલ તરફ આગળ વધે છે અને એ રીતે સમગ્રને પુનર્ગઠિત કરી સવિગત સમજૂતી આપે છે. - પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રક્રિયાને (સરળથી જટિલ તરફની) બે અર્થોમાં સમજી શકાય.

૧. આપણા સંબંધમાં એટલે કે આપણી જ્ઞાન સ્થિતિના સંબંધમાં (મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે)

૨. તાત્વિક અર્થમાં

પ્રથમ અર્થ લઈએ તો જે પુખ્તજન માટે સરળ છે તે બાળક માટે કોયડો બની જાય છે. અને જે બાળક માટે સરળ છે તે બાલ્યાવસ્થા ભૂલી ગયેલા પુખ્ત વયના માણસ માટે જટિલ છે. અલબત્ત ડોક્ટરે આ પ્રથમ અર્થનો સ્વીકાર કરતા નથી.

તાત્વિક અર્થમાં પ્રત્યય સ્વયં તાત્વિક ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે તે સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંત તરીકે વ્યક્ત થાય. જેના પર વિજ્ઞાનના વિધાનો નિર્ભર હોય છે. યુક્લિડની ભૂમિતિના વિધાનો તેનું ઉદાહરણ છે. જે સરળથી જટિલ તરફની ક્રમિક વ્યવસ્થા રજૂ કરે છે. અહીંયા ક્રમ મનોવૈજ્ઞાનિક નહીં પરંતુ તાર્કિક છે. ભૂમિતિના મૂળમાં સરળ બાબત દિક્કનું સ્વરૂપ છે. દિક્ક સ્વયંમાં ત્રિકોણો, સીધી રેખાઓ અને બિંદુઓની પૂર્વ તાર્કિક યા તાત્વિક રીતે છે. આ રીતે તે સરળ છે. ડોક્ટરને આ અર્થ સ્વીકાર્ય છે. એ જ રીતે તેઓ સામાન્ય યા સરળ પ્રત્યયોથી શરૂ કરીને જટિલ પ્રત્યયો તરફ આગળ વધવાનો અર્થ સ્વીકારે છે. તેમના મતે સિદ્ધાંતો અને સ્વતઃસિદ્ધ નિયમો આ પ્રકારના સરળ વિચારો છે.

૪. પ્રત્યેક કિસ્સામાં ગણતરીઓ અને પુનઃ અવલોકનો એટલા પુર્ણ અને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યા હોય કે જેથી તેમાં કશું જ બાકી ન રહ્યું હોવાની ખાત્રી થાય.

આ નિયમ વિચારોના અવલોકન અને પ્રત્યેક વિચાર પર્યાપ્ત રીતે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રીતે વસ્તુનિષ્ઠ છે તેની ખાત્રી કરવા માટે છે. તે ઉપરાંત કોઈ વસ્તુનિષ્ઠ રીતે આવશ્યક પગલું છોડી દેવાયેલ તો નથી ને ? કે કોઈ આધાર વિહોણી બાબત પ્રવેશી ગયેલ તો નથી ને ? તેનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે. આ નિયમ સત્યનો કોઈ માપદંડ નથી પણ તાર્કિક પ્રક્રિયા સ્વયં છે. જેનું પુનરાવર્તન અને પુર્વાવલોકનના તે સ્વયં સ્પષ્ટ, વસ્તુનિષ્ઠ અને સુનિશ્ચિત છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત નિયમોમાં અંતઃસ્ફુરણા અને નિગમન સૂચિત છે. ડોકાર્ટના મતે અંતઃસ્ફુરણા અને નિગમન એક સ્તરે ભ્રમના ભય વિના પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની માનસિક પ્રક્રિયાઓ છે. આ બન્ને જ્ઞાનની અત્યંત નિશ્ચિત રીતો છે. અંતઃસ્ફુરણા તત્કાલીન સ્વયંસ્પષ્ટતા છે. તો નિગમન દ્વારા નિશ્ચિતતા સાથે જ્ઞાત અન્ય હકીકતોને આધારે સર્વ આવશ્યક અનુમાન આપણે સમજીએ છીએ. આમ, આપણે સંપૂર્ણતઃ નિશ્ચિત પ્રાયમિક સિદ્ધાંતો પરથી, સ્પષ્ટ અને સ્વતઃસિદ્ધ વિધાનો પરથી, આરંભ કરવો જોઈએ અને તાર્કિક રીતે આ સિદ્ધાંતોને આધારે નવા અને અજ્ઞાત સત્યો સ્થાપિત કરવા જોઈએ. આ રીતે ડોકાર્ટની આ પદ્ધતિ નિગમનાત્મક યા સંશ્લેષણાત્મક છે.

૯. ડોકાર્ટ અનુસાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ

પ્રાસ્તાવિક :

ડોકાર્ટ વિચારને તેના પદાર્થથી બીલકુલ અલગ કરીને અસ્તિત્વની અંતઃસ્ફુરિત નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત કરે છે. શંકા પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને ડોકાર્ટ ‘હું વિચારું છું માટે છું’ એવું નિશ્ચિત સત્ય સિદ્ધ કરે છે અને આ વિધાનની જેમ સ્પષ્ટપણે અનુભવમાં આવે તે બધું જ આ વિધાનની જેમ સત્ય હોય છે. સત્યજ્ઞાનની કસોટીરૂપ તેઓ આ નિયમ મેળવે છે. માત્ર આટલું જ જ્ઞાન મળવાથી તત્ત્વચિંતકને સંતોષ થતો નથી પણ વિશેષ ચિંતન કરતાં તેમને જણાય છે કે માણસ પાસે કેટલાક જન્મજાત વિચારો છે. આ પ્રકારના વિચારોમાં એક ઈશ્વરનો વિચાર પણ છે. અહીં ડોકાર્ટ રજૂ કરેલ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ સવિગત જોઈએ.

ડોકાર્ટ અનુસાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વની સત્તામૂલક સાબિતી સમજાવો.

દલીલ -૧:

૧. જેનું મને આત્મજ્ઞાનના જેવું સ્પષ્ટ રીતે અને વિશિષ્ટપણે ભાન થતું હોય તે આત્માની જેમ નિશ્ચિત અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
૨. ઈશ્વરનું મને આ જાતનું ભાન છે.
૩. ∴ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે.

સમજૂતી :

ઉપર્યુક્ત દલીલમાં બન્ને આધાર વિધાન શંકાસ્પદ છે. કારણ કે પ્રથમ વિધાન સાધ્ય વિધાનમાં ડેકાર્ટ cogito ના સૂત્રનું સત્ય જ્ઞાન કસોટી રજૂ કરે છે. પણ આ નિયમ તારવવામાં ડેકાર્ટ ‘સાદા પરિવર્તનનો તર્કદોષ’ કરે છે.

અસ્તિત્વ ધરાવતા આત્માનું સ્પષ્ટ રીતે અને વિશિષ્ટપણે ભાન થાય છે. આ આધાર વિધાન પરથી જેનું સ્પષ્ટ રીતે અને વિશિષ્ટપણે ભાન થાય તે આત્મા જેવું અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એવું સાદું પરિવર્તન તારવી શકાય નહીં.

એ જ રીતે ઉપરની દલીલનું પક્ષવિધાન પણ શંકાસ્પદ છે. કારણ કે ડેકાર્ટ માને છે તેવું ઈશ્વરનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન સર્વસુલભ બાબત નથી. દેકાર્ટ પોતે કબુલ કરેલું છે કે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવા માટે માણસ શક્તિમાન નથી. આમ, આ દલીલમાં બન્ને આધાર વિધાન શંકાસ્પદ હોવાથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં તે નિષ્ફળ જાય છે.

દલીલ ૨ :

૧. ઈશ્વરનો વિચાર એ એક પરિપૂર્ણ તત્ત્વનો વિચાર છે.
૨. પરિપૂર્ણ તત્ત્વમાં અસ્તિત્વ સહિત બધા જ ગુણધર્મો રહેલાં છે.
૩. ∴ ઈશ્વર પણ અસ્તિત્વનો ગુણધર્મ ધરાવે છે.

સમજૂતી :

આ દલીલ સંત એન્સેલ્મની સત્તામૂલક સાબિતીને મળતી આવે છે. ડેકાર્ટના મતાનુસાર આ કોઈ સાદું અનુમાન માત્ર નથી, પરંતુ અતિન્દ્રિય, અપરોક્ષ, સ્વયંસિદ્ધ અનુભવ છે. ઈશ્વરના વિચારમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે રીતે ‘હું વિચારું છું’ માં ‘હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું’ નો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્રિકોણના ખ્યાલમાં તેના ખુણાના ૧૮૦ અંશના સરવાળાનો ખ્યાલ સમાઈ જાય છે.

આ વિચારમાં અનુમાન છે કે નિર્વિકલ્પ અનુભવ છે તે વિષે મતભેદ હોઈ શકે છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાન્ટ કહે છે તેમ તેમાં ‘અસ્તિત્વનો વિચાર’ અને ‘વાસ્તવિક અસ્તિત્વ’ આ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ અવગણવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વરના વિચારમાં તેના અસ્તિત્વનો વિચાર આવી જાય છે. પરંતુ તેનાથી ઈશ્વરનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ કલ્પિત થતું નથી. વળી ઈશ્વરની પૂર્ણતા જે સાબિત કરવાની છે, તે ડેકાર્ટ માની લે છે. ઈશ્વરનો વિચાર તેની પૂર્ણતામાં વધારો નથી કરતો, કારણ કે પૂર્ણતાના વિચારને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ સાથે સીધો સંબંધ નથી. આથી કાન્ટ કટાક્ષમાં કહે છે કે ૧૦૦ ડોલરનો વિચાર માત્ર કરવાથી ખલી ખિસ્સામાં ૧ પેની પણ ફાથ લાગતી નથી.

10. ડોકાર્ટ અનુસાર બૌદ્ધિક સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ

પ્રસ્તાવિક :

ડોકાર્ટ અહંમના અસ્તિત્વને આધારે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વને આધારે ભૌતિક જગતના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. અહં યા મન યા વિચારમય પદાર્થના અસ્તિત્વ દ્વારા શરીરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી કારણ કે તે મારા શરીરથી સંપૂર્ણતઃ ભિન્ન છે અને તેના વિના અને તેના વિના અસ્તિત્વમાન હોઈ શકે. માટે તેઓ અહિંયા એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે આપણે આપણા શરીર અને અન્ય ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વને કેવી રીતે જાણી શકીએ ? ભૌતિક જગત કે ભૌતિક દ્રવ્યને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે ડોકાર્ટ કેટલીક દલીલો પ્રયોજે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વની પ્રસ્થાપના :

મોટે ભાગે આપણે આપણી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો યા વિચારો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને તે આપણને એમ માનવા પ્રેરે છે કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો યા વિચારો આપણા સિવાય અન્ય પદાર્થોમાંથી ઉદ્ભવે છે. તે વિચારો ભૌતિક પદાર્થોમાંથી ઉદ્ભવે છે, એમ માનવાની પ્રેરણા આપણને ઇશ્વરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી હોવી જોઈએ. જો આવા વિચારો આપણને ભૌતિક પદાર્થમાંથી ઉદ્ભવેલ હોય યા તો આપણી પોતાની જાતમાંથી ઉદ્ભવેલ હોય તો છેતપીડના ત્રાસમાંથી તેનો બચાવ થઈ શકે નહીં. કારણ કે આપણે તેને સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રીતે બાહ્ય સૃષ્ટિનમાંથી ઉદ્ભવતા જોઈએ છીએ. તેથી આપણે એવા નિષ્કર્ષ પર આવીએ છીએ કે બૌદ્ધિક પદાર્થ અસ્તિત્વમાન છે. આ વિચાર ઇશ્વરમાંથી જ પ્રાપ્ત થયેલો હોવો જોઈએ. જે આપણને ક્યારેય છેતરતો નથી.

ભૌતિક પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે :

આપણે વૃક્ષો, પથ્થરો, પુસ્તકો વગેરેના અસ્તિત્વ અંગે ખાતરી છે. તેની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ કરવા માટે જ્યારે કોઈ પડકાર ફેંકે ત્યારે આપણે એમ દલીલ કરીએ છીએ કે જો બાહ્ય પદાર્થો અસ્તિત્વમાં ન હોય તો આપણને તેના વિષયમાં પ્રત્યક્ષીકરણ કદાપી મળી શકે નહીં. આપણે આપણી મરજી મુજબ કલ્પનાઓનું નિયમન કરી શકીએ, આપણા સ્વપ્નો પણ ભૂતકાલીન અનુભવોની નકલો હોય છે. આપણે તેમનામાં કોઈ જાતનું પરિવર્તન કરી શકતા નથી. સપનાઓ અનિવાર્ય છે. આપણામાં જે અનુમુદ્રાઓની છાપો છે તેને અંકિત કરનાર વાસ્તવિક પદાર્થ આપણી બહાર અસ્તિત્વમાન હોવો જોઈએ. ડોકાર્ટની આ દલીલ શંકાતીત હકીકત પર નિર્ભર છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ આપણા પર પ્રભાવ પાડે છે. આપણે જે સુંઘીએ છીએ તે આપણને સુંઘવાની ફરજ પાડે છે માટે તે તે ફલિત થાય છે કે આપણે સ્વેચ્છા પૂર્વક ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરતા નથી. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરવા માટે ભૌતિક પદાર્થો સાથે ઉલ્લેખ કરવો તદ્દન સ્વાભાવિક બની રહે છે. તે વિશ્વસનીય છે તેવું આપણને જ્ઞાન હોય તો જ આપણને ભૌતિક પદાર્થના વાસ્તવિક અસ્તિત્વની ખાતરી મળી શકે.

૩. બાહ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ :

ઉપરોક્ત બન્ને દલીલને આધારે ડોકાર્ટ બાહ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત કરે છે. બાહ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે. ઈશ્વરનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જ્યાં કોઈ જ ન હોય ત્યાં કંઈક છે એમ વિચારવા પ્રેરીને આપણને દુઃખ આપી શકે નહીં. આપણે આપણાથી સ્વતંત્ર સૃષ્ટિના અસ્તિત્વને સહજ રીતે અનુભવીએ છીએ અને જે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રીતે આપણે વિચારીએ તે બધું અસ્તિત્વમાન છે. ઈશ્વર આપણને છેતરતો નથી અને તેથી બાહ્ય સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાન છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જેટલા સ્પષ્ટ પ્રમાણમાં જડ દ્રવ્યને વિચારીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં તે વાસ્તવિક છે. આમ, ડોકાર્ટ માટે અહંનું જ્ઞાન ઈશ્વરના જ્ઞાનની પૂર્વે છે અને અહં તથા ઈશ્વર બન્ને બાહ્ય સૃષ્ટિનાં આપણા જ્ઞાનની પૂર્વે છે.

૪. ભૌતિક પદાર્થનું, દ્રવ્યનું જ્ઞાન :

ડોકાર્ટના મતે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ આપણા વિચારથી સ્વતંત્ર રીતે રહેલું છે. રંગ, રૂપ, ગંધ, રસ, શબ્દ, ઠંડી, ગરમી વગેરે જેવા ગુણો પદાર્થનું હાર્દ નથી. કારણ કે તેમાં થતાં પરિવર્તનો રંગ, રૂપ, ગંધ વગેરે ગુણોને કારણે નહીં. ડોકાર્ટના મતानુસાર વિસ્તાર પદાર્થનું પ્રાથમિક લક્ષણ છે. ભૌતિક પદાર્થો વિસ્તારયુક્ત પદાર્થો છે. પદાર્થ અને વિસ્તાર વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે. જો પદાર્થમાંથી વિસ્તાર દૂર કરવામાં આવે તો પદાર્થ નાશ પામે છે. પદાર્થને માત્ર આકાર અને કદ જ છે. તે ઉપરાંતના રંગ, રૂપ, શબ્દ વગેરે સામાન્ય ગુણો તેરીકે ઓળખાય છે. તે પદાર્થની વિવિધ આકૃતિઓ અને ગતિઓને લીધે આપણા મનમાં ઊભા થતાં સંવેદનો છે. આ સંવેદનો પદાર્થના વાસ્તવિક વિસ્તારના રૂપાંતર દ્વારા ઉદભવે છે. એ રીતે રંગ, રૂપ, શબ્દ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો એ આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરેલ અસરો છે.

સમાપન :

આમ, ડોકાર્ટ તેના સર્વ પ્રારંભિક સંશયોને ઉકેલે છે અને પોતાની જાતને તેના દ્વારા સંતોષ પામ્યા હોય તેવો સંતોષ અનુભવ કરે છે. અહં, ઈશ્વર અને ભૌતિક સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ છે એવો સંતોષ મેળવે છે. ડોકાર્ટનું તત્ત્વજ્ઞાન આમ વિચારમય અને વિસ્તારયુક્ત દ્રવ્ય-મન અને પુદ્ગલનાં દ્વૈતવાદમાં રહેલ છે. માનવ વ્યક્તિમાં માનવ અને શરીર બન્ને એક સાથે હોવાથી ડોકાર્ટના તત્ત્વચિંતનમાં મન અને શરીરનાં સંબંધની સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે.

૧૧. સ્પિનોઝાનો દ્રવ્ય તથા કુદરતનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

સ્પિનોઝા ડોકાર્ટની બુદ્ધિવાદી પરંપરામાં ભૌમિતિક પદ્ધતિની મદદથી મૌલિક ચિંતન દ્વારા આગળ વધે છે. ડોકાર્ટ દ્વૈતવાદી નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હતા અને ઈશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન

કરતા હતાં. સ્પિનોઝા એકતત્ત્વવાદ અને સર્વેશ્વરવાદી દર્શન રજૂ કરે છે. સ્પિનોઝા અંતિમસત્ને દ્રવ્ય, ઈશ્વર કે કુદરત (substance, God or nature) ના નામથી ઓળખાવે છે.

વ્યાખ્યા :

સ્પિનોઝા અંતિમતત્ત્વની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે ‘જે સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જેને નિરપેક્ષ રીતે જાણી શકાય છે તે દ્રવ્ય છે.’ (A substance is that which exists in itself and conceived through itself) આ વ્યાખ્યા પૂર્વે સ્પિનોઝા પાયાની બે માન્યતાઓ સ્વીકારે છે.

૧. દરેક બનાવને કારણ હોય છે.
૨. બુદ્ધિનું કાર્ય એકદેશીમાં સર્વદેશી જોવાનું છે.

આમ, હોબ્ઝ કહે છે તેમ સ્પિનોઝા દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા આધારવીહોણી નથી કે તેને સ્વતઃસિદ્ધ પણ માનતા નથી પણ તેમની ઉપરોક્ત માન્યતામાંથી તાર્કિક રીતે ક્ષિત થાય છે.

ડોકાર્ટે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપતા કહેલું કે ‘દ્રવ્ય તે છે જે સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે’ તેમાં ‘જેને નિરપેક્ષ રીતે જાણી શકાય છે’ એ આવશ્યકતા ઉમેરી ડોકાર્ટના દ્વેતવાદનું સ્પિનોઝા ઉચ્છેદન કરે છે. આ દ્રષ્ટિએ વિચારતા દ્રવ્યના નીચેના લક્ષણો ક્ષિત થાય છે.

૧. દ્રવ્ય એક અને સર્વસમાવેશક છે.

સ્પિનોઝાના મતે અસ્તિત્વ સાથે એકરૂપ અંતિમતત્ત્વ એક જ હોઈ શકે, વળી નિરપેક્ષ રીતે જાણી શકાય એવા તત્ત્વો એકથી વધુ હોઈ જ ન શકે. આવું તત્ત્વ સર્વને આવરી લેતું ન હોય અને જેની બહાર બીજું કોઈ તત્ત્વ રહી જતું હોય તે તત્ત્વને જાણવા માટે “જે બીજું નથી તે” એમ કહેવું પડે છે. આમ કહેતા તે પેલા બહાર રહેલાની સાપેક્ષ બની જાય છે. નિરપેક્ષ સ્વાયત્ત રહી શકતું નથી. આમ સ્પિનોઝા જે ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે તે સર્વસમાવેશક એકમાત્ર સત્ છે.

૨. અનંતગુણ ધર્મી તેથી અવર્ણનીય છે.

સર્વને આવરી લેનારું તત્ત્વ અપરિમિત અને અનંત હોય તે સ્વાભાવિક છે તેથી સ્પિનોઝા કહે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. સ્પિનોઝા માને છે તેમ ‘દરેક નિશ્ચિતતા નિષેધ સૂચવે છે. (Every determination is negation) દા.ત. ‘ઈશ્વરના અમુક ગુણ

છે' એમ કહેવામાં 'તેનો વિરોધી ગુણ ઈશ્વરમાં નથી' તેમ કહેવાઈ જાય છે. આમ અંતિમતત્ત્વનું શાબ્દિક વર્ણન સંભવતું નથી. એટલે કે તે અવર્ણનીય છે. અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે ઈશ્વરને નેતિ નેતિ કહીને, સ્થિનોજા શંકરાચાર્યની જેમ ગુણધર્મ રહિત, નિર્ગુણ, ભેદરહિત તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માગતા નથી. તેમના મતે ઈશ્વર અનંતગુણધર્મી છે તેથી અવર્ણનીય છે.

૩. સ્વયં કારણરૂપ છે.

દ્રવ્ય કે ઈશ્વરની વ્યાખ્યા પરથી એ પણ ક્લિત થાય છે કે એ તત્ત્વનું કારણ અન્ય કોઈ તત્ત્વ હોઈ શકે નહીં. આથી સમગ્ર વિશ્વના કારણરૂપ એવું આ તત્ત્વ પોતે જ પોતાનું કારણ છે.

૪. સ્વનિયત છે.

સ્થિનોજાના મતે ઈશ્વર કર કુદરત સ્વતંત્ર છે. એટલે કે તેના પર કોઈ બાહ્ય નિયમન નથી પણ તે સ્વનિયત છે. આમ પોતાની ગાણિતિક પદ્ધતિની અસર નીચે આવીને સ્થિનોજા કહે છે કે જેવી રીતે ત્રિકોણના સ્વરૂપમાંથી જ તેના ગુણધર્મો ક્લિત થાય છે તેવી જ રીતે ઈશ્વરના કાર્યો પણ તેના સ્વરૂપમાંથી આવશ્યક રીતે ક્લિત થાય છે.

૫. સર્વવ્યાપી છતાં સર્વથી પર છે.

સ્થિનોજાના મત મુજબ ઈશ્વર જગતથી પર રહીને જગત ઉપર અસર કરનાર તત્ત્વ નથી, પણ એ જગતમાં વ્યાપેલું તત્ત્વ છે. આમ ડેકાર્ટના ઈશ્વરવાદ ઉપર તાત્ત્વિક રીતે વિચારતા સ્થિનોજાને સર્વેશ્વરવાદ મળે છે.

સ્થિનોજા સર્વેશ્વરવાદ રજૂ કરતા હોવા છતાં કહે છે કે ઈશ્વર જગતના સરવાળા બરાબર નથી. જગતની વસ્તુઓ કરતાં ઈશ્વરની સત્તા ઉચ્ચ કક્ષાની છે. માત્ર સરવાળારૂપ પ્રકૃતિને સ્થિનોજા Natura Naturata કહે છે, જ્યારે તેથી વિશેષતત્ત્વરૂપ ઈશ્વરને Natura Naturans તરીકે વર્ણવે છે. આમ સ્થિનોજાનો સર્વેશ્વરવાદ પરંપરાગત કરતા જુદો સર્વેશ્વર અધિષ્ઠાનવાદ બને છે.

સ્થિનોજા કહે છે કે જગતની તમામ વસ્તુઓનું અંતિમ અને અંતરગત કારણ ઈશ્વર છે. પરંતુ કાળગત કાર્યકારણની દ્રષ્ટિએ જગતની દરેક વસ્તુઓ તેના પૂર્વગામીનું કાર્ય અને તેના અનુગામીનું કારણ છે. કાર્યકારણ સંબંધથી સંકળાયેલી બાબતોની શૃંખલા અનંત છે, એટલે કે તેમાં ક્યાંય પ્રથમ કારણ મળતું નથી. ડેકાર્ટે ઈશ્વરને જગતના પ્રથમ કારણ તરીકે વર્ણવી તાત્ત્વિક કે અંરગત કારણ અને વૈજ્ઞાનિક કાળગત કારણનો ભેદ અવગણ્યો છે. સ્થિનોજા જણાવે છે કે જે કંઈ છે તે ઈશ્વરને કારણે છે એ ખરું હોવા છતાં કોઈપણ એકદેશી વસ્તુની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી ઈશ્વરના સંબંધની મદદ વડે આપી ન શકાય. આ બે પ્રકારના કારણોનો અલગ રીતે વિચાર કરવો જરૂરી છે.

કારણના વૈજ્ઞાનિક કે સામાન્ય ખ્યાલની દ્રષ્ટિએ જગતની દરેક વસ્તુ તેના પૂર્વગામી અને અનુગામી સાથે સંકળાયેલી છે, એ હકીકતનો સ્પિનોઝા સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ આ બાબત ઈશ્વરને લાગું પાડી શકાતી નથી. ઈશ્વર તો આ સમગ્ર શૃંખલાનો તાત્ત્વિક આધાર છે. જેમ સીનેમાના ક્રમિક દ્રશ્યો તેની આંતરિક પરંપરા વડે સમજી શકાય છે તેમ કાર્યકારણનું સંકલન કાળગત ક્રમમાં વિચારી શકાય છે. અનુગામી માટે પૂર્વગામીની રીતે પરંતુ જેમ સીનેમાનો પડદો આ દ્રશ્યોનો આધાર છે કારણ બનતો નથી તેમ ઈશ્વર અધિષ્ઠાન છે તે કારણ ગણાય નહીં.

૧૨. સ્પિનોઝાનો ગુણધર્મ અને પર્યાયોનો ખ્યાલ

પ્રસ્તાવિક :

એકતત્ત્વવાદી, સર્વેશ્વરવાદી, સ્પિનોઝા દ્રવ્ય તત્ત્વની એકતા અને અનુભવ જગતની અનેકતાનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવા માટે જે સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે તે ગુણધર્મ અને પર્યાયોના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે.

ડોકાર્ટે કહેલું કે શરીર અને મન એ એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર અને વિરોધી ગુણો ધરાવનાર તત્ત્વો કે દ્રવ્યો છે. આ બે તત્ત્વો એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોવા છતાં વ્યવહારમાં એક બીજા સાથે અગમ્ય રીતે સંકળાયેલા છે. પ્રસંગવાદીઓએ ઈશ્વરને વચ્ચે લાવીને શરીર અને મનના સંઘર્ષની સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ આ સમજૂતી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક ન હતી. ઉપરાંત ડોકાર્ટે ઉચ્ચન્ન કરેલ દ્વૈત તો પ્રસંગવાદીઓએ ટકાવી રાખ્યું હતું. સ્પિનોઝા પોતાના એકતત્ત્વવાદ અને સમાંતરવાદની મદદથી ડોકાર્ટના દ્વૈતવાદને નિવારવાનો અને શરીર-મનના સંબંધને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ઐતિહાસિક સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખીને સ્પિનોઝાના ગુણધર્મ અબને પર્યાયના સિદ્ધાંતને સમજવો જરૂરી છે.

ગુણધર્મની વ્યાખ્યા :

સ્પિનોઝાના મતે “ગુણધર્મ એટલે જેને આપણી બુદ્ધિ ઈશ્વરના રહસ્યભૂત સ્વરૂપ તરીકે જુએ છે તે”

મૂળ એક દ્રવ્ય કે ઈશ્વર સ્વયં અનંત અને અપરિમિત હોવાથી તે એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને અનંત એવા ગુણધર્મો ધરાવે છે. જેમાંના માત્ર બે ગુણધર્મ એધલે કે ૧. વિચાર અને ૨. વિસ્તારને આપણી બુદ્ધિથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

હેગલ અને એડમેન જેવા આદર્શવાદીના મતે આ ગુણધર્મો ‘જ્ઞાન સ્વરૂપો’ છે. કીંગકીશર કહે છે તેમ સ્પિનોઝાનું દ્રષ્ટિબિંદુ વાસ્તવવાદી છે. અહીં કીશરનો મત સાચો

લાગે છે, કારણ કે સ્થિનોજા ઈશ્વરમાં અનંત ગુણધર્મો વાસ્તવિક રીતે માનવમનથી સ્વતંત્ર પણે રહેલા હોવાનું માને છે. એમાંના ફક્ત બે ને જ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

સ્થિનોજા કહે છે કે વિચાર કે જ્ઞાનને ઈશ્વરનો ગુણધર્મ ગણવો જોઈએ કારણ કે તે ગુણધર્મના પરિણામ કે પ્રકાર અથવા પર્યાય સ્વરૂપ એવા માનસિક જગતનો આપણને અનુભવ છે. એ જ રીતે વિસ્તાર પણ ઈશ્વરનો ગુણધર્મ હોવો જોઈએ કારણ કે તે ગુણધર્મના પરિણામરૂપ ભૌતિક પદાર્થોનો આપણને અનુભવ થાય છે. ટૂંકમાં સ્થિનોજા માને છે કે જે કંઈ છે તે ઈશ્વરમાં છે અને માનસિક તેમજ ભૌતિક જગત છે તેથી ઈશ્વર વિચારવાન કે જ્ઞાન સ્વરૂપ અને વિસ્તારવાન હોવો જોઈએ.

સ્થિનોજા કહે છે કે ઈશ્વર અનંત હોવાથી ગુણધર્મો પણ અનંત અને પરસ્પરથી સ્વતંત્ર છે. આ દ્રષ્ટિએ વિચારતા તેને આદર્શવાદ અને ભૌતિકવાદ બન્ને ખોટા સિદ્ધાંત લાગે છે. આદર્શવાદ વિસ્તારને અને ભૌતિકવાદ વિચારને ગૌણ માને છે જ્યારે સ્થિનોજાના મતે આ બન્ને સ્વતંત્ર છે, પરસ્પર કાર્યકારણ જેવો સંબંધ નથી, છતાં તેમની વચ્ચે દ્વેત નથી. કારણ કે તે બન્ને એક જ ઈશ્વરના ગુણધર્મો છે. આમ, દ્રવ્યગત દ્વેત ગુણગત કક્ષાનું ગણવામાં આવ્યું છે.

પર્યાયની વ્યાખ્યા :

વૈવિધ્ય ઉપરાંત ગતિ અને પરિવર્તનનો ખુલાસો આપવા માટે સ્થિનોજાએ પર્યાય કે પ્રકારોનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. તેની વ્યાખ્યા કરતા તેઓ કહે છે કે, “જે પોતાના અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે પોતાના સિવાય અન્ય પર આધાર રાખે છે તે પર્યાય કે પ્રકાર છે.”

આપણા અનુભવમાં આવતા એકદેશી વિચારો અને ભૌતિક પદાર્થોને સ્થિનોજાએ ગુણધર્મના પરિણામ, પ્રકાર કે પર્યાયો ગણાવ્યા છે. વિસ્તારના પરિણામોમાં ગતિ, સ્થિતિ સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. જ્યારે વિચારના પરિણામોમાં સમજશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ પર્યાયો ગુણધર્મ ઉપર આધારિત છે.

જગતના તમામ પદાર્થો ઈશ્વરના વિસ્તાર અથવા વિચાર એ બે માંથી એક ગુણધર્મમાંથી નિશ્ચિતપણે ફલિત થયેલા પરિણામો હોવાથી ઈશ્વર સાથે તેઓ એકરૂપ છે. આમ ઈશ્વરમાં રહેલ જગત અને જગતમાં રહેલ ઈશ્વર શાશ્વત છે. જેમ પ્રાણીના કોષો બદલાવા છતાં અંદરનું વ્યક્તિત્વ ટકી રહે છે તેમ ઈશ્વર અને જગત શાશ્વત છે. પરિવર્ત્ય હોય તે નાશવંત હોય, શાશ્વત તો અપરિવર્ત્ય હોય. આ તાર્કિક મુશ્કેલીનું નિવારણ તેઓ શાશ્વત ગુણ અને નાશવંત પર્યાય વડે કરે છે.

મૂલ્યાંકન :

સ્પિનોઝા પોતાના દ્રવ્ય, ગુણધર્મ અને પર્યાયના સિદ્ધાંતો દ્વારા ડેકાર્ટના દ્વૈતવાદને નિવારી અદ્વૈતવાદ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમાં તેને કેટલી સફળતા મળી ? તે એક ચર્ચાનો પ્રશ્ન છે.

૧. જો ઈશ્વરને એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવા અનંત ગુણધર્મો હોય અને તે દરેક ઈશ્વરનું રહસ્યભૂત સ્વરૂપ હોય તો ઈશ્વર એક છે એમ કંઈ રીતે કહી શકાય ?
૨. સ્પિનોઝા એક દ્રવ્યમાંથી ગુણધર્મો અને ગુણધર્મોમાંથી પર્યાયો કંઈ રીતે ક્ષિત થાય છે તે સમજાવતા નથી. હેગલ અહિં ટીકા કરતા કહે છે કે “સ્પિનોઝાનો ઈશ્વર એક એવી સિંહની ગુફા જેવો છે કે જે તરફ બધું જાય છે પરંતુ જ્યાંથી કંઈ પાછું ફરતું દેખાતું નથી.
૩. એ ખરું છે કે સ્પિનોઝા વ્યવહાર અને પરમાર્થનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી શક્યા નથી આથી તેમના એકતત્ત્વવાદ સાથે નીતિ, ધર્મ અને માનવસ્વાતંત્ર્યનો મેળ બેસાડવાનું તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે.

૧૩. લાઈબ્નિઝ અનુસાર ચિદ્રણવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

ડેકાર્ટ અને સ્પિનોઝાની માફક લાઈબ્નિઝ પણ બુદ્ધિવાદી પદ્ધતિથી તાત્ત્વિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. લાઈબ્નિઝ પણ દ્રવ્યના વિચારને તત્ત્વજ્ઞાનનો કેન્દ્રિય અને મૂળભૂત વિચાર માને છે. ડેકાર્ટ અને સ્પિનોઝાની સામે લાઈબ્નિઝની ક્રિયાદ એ છે કે તેઓએ દ્રવ્યની યોગ્ય વ્યાખ્યા આપેલી નથી. લાઈબ્નિઝના મતે “દ્રવ્ય એ છે કે જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે.” એવી ડેકાર્ટ અને સ્પિનોઝાએ આપેલ વ્યાખ્યામાંથી દ્રવ્યનું રહસ્યભૂત લક્ષણ સ્પષ્ટ થતું નથી. તે આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈ વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વ્યાખ્યા :

લાઈબ્નિઝે દ્રવ્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ‘ક્રિયા’ કે ‘શક્તિ’ (Activity or Force) હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. આથી તેમના મતે દ્રવ્યની ખરી વ્યાખ્યા છે, “જેમાં સ્વતંત્ર ક્રિયાશક્તિ છે તે દ્રવ્ય છે.” (Substance is that which acts in itself)

ડેકાર્ટ અને સ્પિનોઝાએ વિસ્તારને દ્રવ્યના ગુણ તરીકે સ્વીકારેલો પરંતુ લાઈબ્નિઝ કહે છે કે વિસ્તાર એ દ્રવ્યનો ગુણ બની શકે નહીં, કારણ કે વિસ્તાર વિભાજ્ય છે. જ્યારે

અંતિમ સત્ તરીકે દ્રવ્ય તો અવિભાજ્ય છે. લાઇબ્નિઝના મતે દ્રવ્ય એ જ્ઞાન કે ચૈતન્ય યુક્ત આત્મા જેવું તત્ત્વ છે.

આ પ્રકારના દ્રવ્યોની સંખ્યા અનેક છે. કારણ કે જગતમાં શક્તિયુક્ત વસ્તુઓ અનેક છે. આ અનેકતત્ત્વવાદ લાઇબ્નિઝને એટલી હદે સ્વાભાવિક લાગે છે કે તેઓને તેને દલીલ દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

લાઇબ્નિઝ દ્રવ્ય માટે ચિદ્રુ (Monad) શબ્દ પ્રયોજે છે. ચિદ્રુ ભૌતિક બિંદુ નથી, કારણ કે ભૌતિક બિંદુ વિભાજ્ય હોય છે જ્યારે ચિદ્રુ અવિભાજ્ય છે. એ જ રીતે ચિદ્રુ ગાણિતિક બિંદુ પણ નથી, કારણ કે ગાણિતિક બિંદુ કાલ્પનિક હોય છે જ્યારે ચિદ્રુ વાસ્તવિક છે. આમ, ચિદ્રુ એ તાત્ત્વિક બિંદુ (metaphysical point) છે. જે ભૌતિક બિંદુ જેવું વાસ્તવિક છે અને ગાણિતિક બિંદુ જેવું અવિભાજ્ય છે.

લાઇબ્નિઝના મતે ભૌતિકવાદ એ ખોટો સિદ્ધાંત છે, કારણ કે ભૌતિક પદાર્થ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. જેને આપણે ભૌતિક કહીએ છીએ તે અજાગૃત ચિદ્રુ સમૂહો જ છે. ચિદ્રુને કારણે આ પદાર્થોના વિસ્તારનો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચિદ્રુઓનું ચૈતન્ય અજાગૃત અવસ્થામાં હોવાથી પદાર્થોના જડપણાનો આભાસ થાય છે. જેવી રીતે સમુદ્રના પ્રત્યેક મોજાનો અવાજ આપણને સંભળાતો નથી છતાં તેમાં અવાજ છે. કારણ કે આપણે મોજાનો સામૂહિક અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ.

લાઇબ્નિઝ શારીરિક અને માનસિક તેમ જ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જગત વચ્ચે સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવતા દ્વૈતનો નિષેધ કરે છે. સ્પિનોઝાએ એક દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરી દ્વૈતનો વિરોધ કરેલો. સ્પિનોઝાના એક દ્રવ્યને લાઇબ્નિઝ એક સરખાં એક જ આકારના માનસિક કે આધ્યાત્મિક એકમો બનાવી દ્વૈતને દૂર કરે છે. તેના મત મુજબ ભૌતિક કે જડતત્ત્વ છે જ નહીં. સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચેનો ભેદ એટલો છે કે સજીવ શરીરમાં ચિદ્રુ સમૂહનું કેન્દ્રીકરણ થયેલું છે. જ્યારે નિર્જીવમાં સમૂહ આ રીતે કેન્દ્રિત નથી. સમગ્ર જગત ચૈતન્યથી ભરપૂર છે. તેના ચિદ્રુવાદને વિગતવાર સમજવા માટે ચિદ્રુના લક્ષણો જોઈએ.

ચિદ્રુના લક્ષણો :

લાઇબ્નિઝ કહે છે કે ચિદ્રુ એ આત્મા જેવું તત્ત્વ છે. આથી આત્મ નિરીક્ષણની મદદથી ચિદ્રુના લક્ષણો રજૂ કરી શકાય.

૧. ઈશ્વર સૃષ્ટ છે.

દરેક ચિદ્રુનું સર્જન ઈશ્વર દ્વારા થયેલું છે. જેવી રીતે આપણે વિચાર ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તેવી રીતે ઈશ્વરે ચિદ્રુ ઉત્પન્ન કરેલા છે. વિશ્વ પરત્વે ઈશ્વરનું એક દ્રષ્ટિબિંદુ તે ચિદ્રુ. સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર વિશ્વના દરેક અંગને શક્ય તેટલી બધી રીતે નિહાળે છે અને પરિણામે અસંખ્ય ચિદ્રુ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. વ્યક્તિ વિશેષ છે.

પ્રત્યેક ચિદ્દેવ વ્યક્તિ વિશેષ છે. બધા ચિદ્દેવો ચિત્ શક્તિના કેન્દ્રો છે. ચિદ્દેવ વચ્ચે સ્વરૂપને ભેદ નથી છતાં વ્યક્તિ વિશેષતાને લીધે સંખ્યાભેદ તો છે જ.

૩. છિદ્રવિહિન યા બારી વિનાના છે.

દરેક ચિદ્દેવ પોતાની વિશેષતાને કારણે બીજા તમામ ચિદ્દેવથી જુદા પડે છે. એટલું જ નહીં લાઇબ્રિનજના મતે તેઓ પરસ્પરથી સંપૂર્ણ પણે સ્વતંત્ર પણ છે. ચિદ્દેવોને પોતાના અસ્તિત્વ કે પોતાની શક્તિ માટે ઈશ્વર સિવાય અન્ય કોઈનું પણ અવલંબન નથી પણ તેને અન્ય કોઈ સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ પણ નથી. કોઈ પણ ચિદ્દેવ પોતાની દુનિયાના વજ્રના કિલ્લાને ભેદીને બહાર જતું નથી અને બહારથી તેની અંદર કંઈ આવતું નથી. આમ તેઓ બારી વિનાના છે.

૪. જીવંત દર્પણ છે.

લાઇબ્રિનજના મત મુજબ દરેક ચિદ્દેવ પાસે ક્રિયાશક્તિ તો છે. આ ક્રિયાશક્તિ ચિત્શક્તિ હોવાથી તે વિશ્વને અભિવ્યક્ત કરવાની કે વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે. આમ દરેક ચિદ્દેવ સમગ્ર વિશ્વને જાણે છે યા પ્રતિબિંબિત કરે છે. તે સમગ્ર વિશ્વનું જીવંત દર્પણ છે. આમ લાઇબ્રિનજના મતે વ્યક્તિમાં સમષ્ટિ, પિંડમાં બ્રહ્માંડ સમાયેલ છે.

૫. ઉત્ક્રાંત થાય છે.

દરેક ચિદ્દેવ ઉત્ક્રાંતિની ક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. પ્રત્યેક ચિદ્દેવમાં સમગ્ર વિશ્વ બીજ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે. સમગ્ર વિશ્વને જાણવાની ચિદ્દેવમાં સુષુપ્ત શક્તિ રહેલી છે. દરેક ચિદ્દેવ પોતાની આંતરિક આવશ્યકતાને લીધે પોતાની ચેતન શક્તિ વિકસાવતું હોય છે.

૬. સૂક્ષ્મ જડતા અને વિવિધ અવસ્થા.

દરેક ચિદ્દેવમાં વિશ્વ બીજ રૂપે રહેલું હોવા છતાં દરેકને કંઈ વિશ્વનું જ્ઞાન પૂર્ણપણે થયેલું નથી. તેનું કારણ એ છે કે ઈશ્વર સિવાયના પ્રત્યેક ચિદ્દેવમાં અવરોધક તત્ત્વ એટલે કે સૂક્ષ્મ જડતા રહેલી છે. તેને કારણે તેના જ્ઞાન અને વિકાસમાં તારતમ્ય આવે છે.

સૂક્ષ્મ જડતાનું પ્રમાણ દરેક ચિદ્દેવમાં એક સરખું નથી તેથી તેની વિકાસ કક્ષાના વિવિધ ભેદ પડે છે. લાઇબ્રિનજ સાતત્યના ખાસ હિમાયતી છે. જડ સૃષ્ટિથી ઈશ્વર સુધી તારતમ્ય પણ છે અને સાતત્ય પણ છે. લાઇબ્રિનજ ચેતનાની અવસ્થા મુજબ ઉત્ક્રાંતિના વિવિધ તબક્કા વર્ણવે છે જે ભૌતિક કરતાં માનસિક દ્રષ્ટિબિંદુ વધુ વ્યક્ત કરે છે.

ચિત્શક્તિના વિકાસની નીચે મુજબ પાંચ શ્રેણી લાઇબ્રિનજ વર્ણવે છે.

૧. અચેતન અવસ્થા :

જેને આપણે ભૌતિક પદાર્થો કહીએ છીએ તેમાં રહેલા ચિદ્દણુઓ આ અવસ્થામાં છે. તેઓ સુષુપ્તાવસ્થામાં છે. તેથી સંવેદનાનો અભાવ વર્તીય છે.

૨. ઉપચેતન અવસ્થા :

વનસ્પતિ જગતના ચિદ્દણુઓ આ અવસ્થામાં હોય છે. તેમનું ચેતન્ય અર્ધજાગૃત છે. તેમાં પ્રાણ સંવેદનનો અનુભવ થાય છે. ઉપર્યુક્ત બન્ને અવસ્થાના ચિદ્દણુ સાદા ચિદ્દણુ છે.

૩. ચેતન અવસ્થા :

પશુ જગતના ચિદ્દણુ જાગૃતાવસ્થાના છે. અહીં સંવેદન ઉપરાંત સુખ, દુઃખ અને સહજવૃત્તિ કક્ષાના અનુભવ શક્ય બને છે.

૪. સ્વચેતન અવસ્થા :

માનવ જગતના ચિદ્દણુ સ્વચેતન કક્ષાના છે. અહીં સંવેદન, સ્મૃતિ ઉપરાંત આંતરિક સ્વભાન પણ હોય છે.

૫. પરમ ચેતન અવસ્થા :

ઈશ્વર શુદ્ધ ક્રિયાશક્તિ છે. તેની અવસ્થા પરમ ચેતનની છે, અહીં સૂક્ષ્મ જડતાનું નામ નિશાન જોવા મળતું નથી.

પ્રો. ચન્દ્રધર શર્મા ઉપર્યુક્ત અવસ્થાઓનો તુલનાત્મક પરિચય આપતા ઔપનિષદિક પંચકોશ યાદ કરાવે છે. ૧. અન્નમય, ૨. પ્રાણમય, ૩. મનોમય, ૪. વિજ્ઞાનમય અને ૫. આનંદમય.

મૂલ્યાંકન :

લાઈબ્રિનઝના સમગ્ર ચિંતનમાં સમન્વયનું ધ્યેય મુખ્ય છે. પરંતુ ચિદ્દણુના લક્ષણો અને ઈશ્વરનો સાથે વિચાર કરતાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. એક બાજુથી તે કહે છે કે ચિદ્દણુ એ એક સ્વતંત્ર ક્રિયાશક્તિયુક્ત તત્ત્વ છે. બીજી બાજુથી કહે છે કે ચિદ્દણુ એ ઈશ્વર માટે સર્જેલું તત્ત્વ છે જે પોતાની ઇત્પત્તિ અને વિકાસ પ્રત્યેક ભૂમિકા માટે ઈશ્વરાધિન છે. તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કેમ ગણી શકાય ?

લાઈબ્રિનઝ ઈશ્વરને પણ એક ચિદ્દણુ ગણાવે છે. હવે જો અન્ય ચિદ્દણુને સર્જક હોય તો ઈશ્વરનું સર્જન કોણે કર્યું ? ઈશ્વર સ્વયં કારણ હોય તો બીજા ચિદ્દણુ પણ કેમ ન હોય ?

ચિદ્દેણુ વચ્ચે એકતા દર્શાવવા પૂર્વ સ્થાપિત સુમેળની કલ્પના બહુ કારગત નીવડતી નથી. કારણ કે તેનાથી અનેકતા જ દ્રઢ થાય છે. પારસ્પરિક સંબંધ અનુભવ પુરતો માન્ય રખાયો છે. છેવટે આ અનુભવ પણ ભ્રામક ગણાવે છે.

૧૪. પૂર્વ સ્થાપિત સામંજસ્યનો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

લાઇબ્રિનઝ એક બાજુથી બહુતત્ત્વવાદ તરફ ઢળે છે. પણ બીજી બાજુથી સમન્વયકાર તરીકે તેઓ એકતત્ત્વવાદને પણ ન્યાય કરવા માગે છે. તેમના દર્શનમાં ચિદ્દેણુની સ્વતંત્રતા અને વિશ્વને પ્રતિબિંબિત કરવાની વિરોધી વાતો સમસ્યા સર્જે છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે તેમણે જે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો તે ‘પૂર્વ સ્થાપિત સામંજસ્ય’ તરીકે ઓળખાય છે.

આ સિદ્ધાંતની સમજૂતી આપતા લાઇબ્રિનઝ જણાવે છે કે તમામ ચિદ્દેણુઓ એક જ ઈશ્વરે સર્જેલા હોવાથી અને તમામ ચિદ્દેણુઓનું ધ્યેય એક ચિત્ શક્તિનો વિકાસ કરવાનું હોવાથી ચિદ્દેણુઓ વચ્ચે પારસ્પરિક અનુરૂપતા કે સામંજસ્ય જળવાઈ રહે છે. દરેક ચિદ્દેણુને ઉત્પન્ન કરતી વખતે અને તેના વિકાસનો ક્રમ નક્કી કરતી વખતે ઈશ્વરના મનમાં જગતની રચનાનો હેતુ અને બીજા તમામ ચિદ્દેણુઓના જીવનની વિગતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હોય છે. આ બધામાં સુમેળ જળવાઈ રહે તે રીતે જ ઈશ્વરે દરેક ચિદ્દેણુનું સર્જન કરેલ છે. આમ લાઇબ્રિનઝના મતે ચિદ્દેણુઓ પરસ્પરથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેઓ ેક બીજા સાથે ખાસ પ્રકારના સંબંધથી જોડાયેલા છે. આમ તો આ આભાસ થાય છે, જેનું કારણ ઈશ્વરે પૂર્વ સ્થાપેલું સામંજસ્ય છે.

પોતાના આ સિદ્ધાંતની રૂપક દ્વારા સમજૂતી આપતા તેઓ સમૂહવાદન સંગીતનું દ્રષ્ટાંત આપે છે. સમૂહવાદનમાં પ્રત્યેક વાજીંત્ર પોતપોતાના વિશિષ્ટ સ્વર સ્વતંત્ર રીતે સૂર પૂરાવે છે. તેને બીજા વાજીંત્રનું જ્ઞાન નથી પણ તેનો વગાડનારો તેના વિશિષ્ટ અવાજને બીજા વાજીંત્રના સૂરની સાથે એકરૂપ અને સુસંગત થાય તે રીતે મેળવે છે. આ જ પ્રમાણે ચિદ્દેણુઓ એક બીજાથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. તેઓનો બીજા સાથે જે સુમેળ છે તે ઈશ્વરના પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યને આભારી છે.

૧૫. ટૂંકા પ્રશ્નો

૧. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જણાવો.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજીમાં Philosophy નો અર્થ બે ગ્રીક શબ્દો 'philo' અને 'sophia' પરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ છે : philo એટલે પ્રેમ અને sophia એટલે જ્ઞાન, અર્થાત્ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેનો પ્રેમ અથવા વિદ્યાનુરાગ.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના વિન્ડેલબેન્ડ ક્યા પરિબળો જણાવે છે ?

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના નિર્માણના સંદર્ભમાં વિન્ડેલબેન્ડ નીચેના મુખ્ય ત્રણ પરિબળો નિર્દેશે છે.

૧ વ્યાવહારિક યા તાર્કિક પરિબળ

૨ સભ્યતાના ઇતિહાસ દ્વારા રજૂ થતું પરિબળ

૩ વૈયક્તિક ઘટક

૩. હેક્ટિંગના મતે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના અભ્યાસની સમસ્યા કઈ છે ?

હેક્ટિંગના મતે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવામાં નીચેની મુખ્ય ચાર સમસ્યાઓ છે.

૧. જ્ઞાનની સમસ્યા યા તાર્કિક સમસ્યા

૨. અસ્તિત્વની સમસ્યા

૩. મૂલ્યના અંદાજની સમસ્યા (નૈતિક - ધાર્મિક પ્રશ્ન)

૪. ચેતનાની સમસ્યા (મનોવિજ્ઞાનની સમસ્યા)

૪. પ્રોટેસ્ટન્ટીઝમ એટલે શું ?

પ્રોટેસ્ટન્ટીઝમ એટલે ભૂતકાળ સાથે નાતો તોડતી આધુનિક અસ્મિતા. આ નૂતન હિલચાલના ઉદયમાં બે લક્ષણો સમાવિષ્ટ છે.

૧. જૂનાની જંઝીરમાંથી મુક્તિ અને ૨. નવચરના પ્રત્યેની વિધાયક પ્રેરણા.

૫. વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ એટલે શું ?

વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ હકીકતોનું સંસ્કરણ કરે છે અને તેના દ્વારા સત્યની પરીક્ષા, વ્યવસ્થા, તુલના અને તારવણી કરી વિશિષ્ટ પરથી સામાન્ય સત્ય પર જઈ શકાય છે, તેમ માને છે. નીચેની ત્રણ વ્યાપ્તિ પ્રક્રિયા દ્વારા વિજ્ઞાનના કારણો યા નિયમોની શોધ શક્ય બને છે.

૬. હાજરીના કોઠા દ્વારા શું રજૂ થાય છે ?

જ્યાં લક્ષણ અને ગુણ હાજર હોય ત્યાં સ્વરૂપ હંમેશાં હાજર હોય છે. અહીં લક્ષણ કે ગુણની હાજરીના ઉદાહરણો એકઠા કરવામાં આવે છે. આ વિધાયક ઉદાહરણોની યાદી છે.

૭. માનવ મનને દુષિત કરતા આભાસો જણાવો.

માનવ મનને દુષિત કરતાં આભાસોનાં નીચેના ચાર વર્ગો અથવા તો ભેદો બેકને દર્શાવ્યા છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જાતિગત અંધવિશ્વાસ (Idols of tribes)
૨. વ્યક્તિગત અંધવિશ્વાસ (Idols of cave)
૩. ભાષાગત અંધવિશ્વાસ (Idols of market)
૪. તખ્તાકીય અંધવિશ્વાસ (Idols of theater)

૮. ડોકાર્ટનો મુખ્ય પ્રશ્ન શું છે ?

ડોકાર્ટ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ અને આદર્શવાદી વિચારસરણી તે બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો પોતાના ચિંતનમાં પ્રયાસ કરે છે. તેમના ચિંતનનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે ગણિતના જેવી નિશ્ચિતતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેવી રીતે લાવી શકાય ?

૯. સ્વયંસિદ્ધ સત્યની શોધ માટે ડોકાર્ટ કઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે ?

સ્વયંસિદ્ધ સત્યની શોધ એ ડોકાર્ટનું પ્રથમ કર્તવ્ય થઈ પડે છે. શોધના આ કર્તવ્યમાં ડોકાર્ટને શરૂઆતમાં નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વયંસિદ્ધ સત્ય શંકાથી પર હોવું જોઈએ. તેથી આવા સત્યની શોધ કરવા માટે તે શંકા પદ્ધતિ (method of doubt) નો ઉપયોગ કરે છે.

૧૦. ડોકાર્ટનું પ્રખ્યાત સ્વયંસિદ્ધ સૂત્ર કયું છે ?

‘હું વિચારું છું’ તે પરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ‘હું છું.’ ‘Cogito Ergo Sum- I think there for I am’ ‘હું વિચારું છું માટે હું છું’ આ વિધાનમાં શંકા થઈ શકે તેમ નથી. આ ડોકાર્ટનું સ્વયંસિદ્ધ સૂત્ર છે.

૧૧. બેકનની પુનઃનિર્માણ પાછળની મૂળભૂત માન્યતાઓ કઈ છે ?

વિજ્ઞાનો, કલાઓ અને સર્વ માનવજ્ઞાનની બેકનની પુનઃનિર્માણની યોજના પાછળ બે મૂળભૂત માન્યતાઓ છે.

૧. આજ સુધી જ્ઞાન તરીકે જે કંઈ સ્વીકારાયું છે તે ભૂલ છે.

૨. મન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું પર્યાપ્ત સાધન છે.

૧૨. ડોકાર્ટની સત્તામૂલક સાબિતી માટે કાન્ટનું માનવું શું છે ?

પૂર્ણતાના વિચારને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ સાથે સીધો સંબંધ નથી. આથી કાન્ટ કટાક્ષમાં કહે છે કે ૧૦૦ ડોલરનો વિચાર માત્ર કરવાથી ખલી ખિસ્સામાં ૧ પેની પણ હાથ લાગતી નથી.

૧૩. સ્પિનોઝાએ આપેલ અંતિમતત્ત્વની વ્યાખ્યા જણાવો.

સ્પિનોઝા અંતિમતત્ત્વની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે ‘જે સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જેને નિરપેક્ષ રીતે જાણી શકાય છે તે દ્રવ્ય છે.’ (A substance is that which exists in itself and conceived through itself)

૧૪. સ્પિનોઝાએ આપેલ અંતિમતત્ત્વના ગુણ સંબંધી પ્રખ્યાત સૂત્ર જણાવો.

. સ્પિનોઝા માને છે તેમ ‘દરેક નિશ્ચિતતા નિષેધ સૂચવે છે. (Every determination is negation) દા.ત. ‘ઈશ્વરના અમુક ગુણ છે’ એમ કહેવામાં ‘તેનો વિરોધી ગુણ ઈશ્વરમાં નથી’ તેમ કહેવાઈ જાય છે.

૧૫. સ્પિનોઝાએ આપેલ ગુણધર્મની વ્યાખ્યા જણાવો.

સ્પિનોઝાના મતે “ગુણધર્મ એટલે જેને આપણી બુદ્ધિ ઈશ્વરના રહસ્યભૂત સ્વરૂપ તરીકે જુએ છે તે”

૧૬. પર્યાય એટલે શું ?

વૈવિધ્ય ઉપરાંત ગતિ અને પરિવર્તનનો ખુલાસો આપવા માટે સ્પિનોઝાએ પર્યાય કે પ્રકારોનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. તેની વ્યાખ્યા કરતા તેઓ કહે છે કે, “જે પોતાના અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે પોતાના સિવાય અન્ય પર આધાર રાખે છે તે પર્યાય કે પ્રકાર છે.”

૧૭. ચિદ્રણ એટલે શું ?

લાઈબ્નિઝે દ્રવ્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ‘ક્રિયા’ કે ‘શક્તિ’ (Activity or Force) હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. આથી તેમના મતે દ્રવ્યની ખરી વ્યાખ્યા છે, “જેમાં સ્વતંત્ર ક્રિયાશક્તિ છે તે દ્રવ્ય છે.” (Substance is that which acts in itself)

૧૮. ચિદ્રણની ઉપચેતન અવસ્થા શું છે ?

વનસ્પતિ જગતના ચિદ્રણો આ અવસ્થામાં હોય છે. તેમનું ચૈતન્ય અર્ધજાગૃત છે. તેમાં પ્રાણ સંવેદનનો અનુભવ થાય છે. ઉપર્યુક્ત બન્ને અવસ્થાના ચિદ્રણ સાદા ચિદ્રણ છે.